هاوکاتی و هاوشوناسی

خودانێ ئیمتیازێ
حافظ قاضي

سەرنڤیسەر
مؤید طیب

مافێن چاپکرنێ د پاراستینە

ئەدرێس
کوردستانا عیراقێ - دهۆك
ئاڤاهیێ ئێکەتیا سەندیکاییێن
کرێکارێن کوردستانی / تایێ
دهوك / ڤاتێ سیێ
تەلفون: ٧٢٢٥٣٧٦ - ٧٢٢٢١٢٥

www.spirez.net
www.spirez.com

- ژمارا وەشانێ: (٥٢)
- ناڤێ پەرتوکێ: هاوکاتی و هاوشوناسی
- دانانا: رێبوار سیوەیلی
- دەرهینانا ناڤەرۆکی: نڤیسەر
- بەرگ: بەیار جەمیل
- سەرپەرشتکارێ چاپێ: زاگرۆس مەحموود
- چاپا: ئێکێ
- تیراژ: (٢٠٠٠) دانە
- ژمارا سپاردنێ: (   ) ل سالا ٢٠٠٤
- چاپخانە: وەزارەتا پەروەردێ - هەولێر

SPIREZ PRESS & PUBLISHER

دار سبیرێز للطباعة والنشر

ڕێبوار سیوەیلی

هاوکاتی و هاوشوناسی

خوێندنەوەیەک
بۆ مانای (کات) لە شیعری
حاجی قادری کۆیی دا

٢٠٠٤

ئەم نامیلکەیە دیاری و وەفایەکی ترە
بۆ «ڕەهەندییەکان»،
ئەو کەسانەی بەڕاستیی لە سەردەمی
خۆیاندا بیر دەکەنەوە، بەبێ ئەوەی لەگەڵ
هاوسەردەمەکانیاندا ببنە هاوشوناس..

پێڕست

پێشەکی ٧

١. کات و ڕەنگدانەوەکانی ١١

ـ کات لە میتۆلۆژیدا ١٢

ـ کات لە هزری فەلسەفیدا ١٤

ـ ئەفلاتوون

ـ ئەرستۆ

ـ ئاگۆستین

٢. خوێندنەوەکان ٢٧

ـ وەسفی دیاردەناسانە ٢٩

ـ سرووشت و کات ٣٤

ـ لە مەسرەفکردنی زمانەوە بۆ

بەرهەمهێنانی مانا ٤٠

٣. ئێستا، شیعر، ناسنامە ٤٥

٤. خەسڵەتەکانی شیعر، دەسەڵاتی زمان ٥٥

ـ پۆلێنکردنەکان ٦٣

٥. ئەنجام ٧١

پاشکۆی یەکەم:

خوێندنەوەیەکی تر بۆ کات ٧٩

پاشکۆی دووەم:

گرێی نالی ٨٧

سەرچاوەکان.. ٩٥

کورتەی باس بە عەرەبی و ئینگلیزی ٩٧–٩٩

پێشەکی:

ئایا لە شیعری کلاسیکیی ئێمەدا کات وەك بابەتێك و کێشەیەکی شعری بەرجەستە بووە؟ ڕەخنەی ئەدەبی وەڵامێکی ورد و یەکلاکەرەوەی بۆ ئەم پرسیارە پێنییە و نەیتوانیوە مەسەلەی کات وەك بابەتێکی ڕەخنەیی لە شیعری گەورە کلاسیکەکانی ئێمەدا بخاتە ڕوو. بەشێکی ئەم خەسڵەتەی ڕەخنەی ئێمە دەگەڕێتەوە بۆ کارنەکردن بەو مێتۆدانەی کە توێژینەوەی شیعرمان بەو ئاراستەیەدا لەلا ئاسان دەکەن، چونکە (کات) وەك بابەتێك لە شیعردا، بابەتێکە بۆ بیرکردنەوە، نەك بۆ خەیاڵ. ڕەخنەی ئەدەبیی ئێمەش خەیاڵ و بیرکردنەوە لێکدی دابڕ دەکات و ئەمەش بۆتە هۆی ئەوەی شیعر وەك مەسەلەیەکی (خەیاڵی) پێناسە بکا و بەرەو پیری بچێت، نەك وەك مەسەلەیەکی فیکری، یان وەك پانتاییەك کە بیری تێدا دەکرێتەوە و بیر بەرجەستە دەکات. بۆیە کات وەك بابەتێك بۆ فیکر نابێتە هۆی سەرنجڕاکێشانی مێتۆدێکی ڕەخنەیی کە شیعر بە بەرهەمی خەیاڵ و ئیلهام پێناسە دەکات.

بەشێکی دیکەی بە پەراوێزبوونی کات لە ڕەخنەی ئەدەبیی ئێمەدا، پەیوەستە بە شێوازی تەقلیدیانەی خستنەڕووی مەسەلەی کات، لەلایەن شاعیرەکان خۆیانەوە. زۆرینەی شاعیرە کلاسیکەکان، جگە لەوەی لە پەراوێزدا باسی کاتیان کردووە، ئەوە ئەم مەسەلەیەشیان بەستۆتەوە بە چەمکەکانی وەك «چەرخی گەردوون»، «کاروانی تەمەن»و «چەرخی چەپگەرد» و ئەمجۆرە دەربڕینانەوە، کە زیاتر

سکاڵا کردنن لە دەست کات، نەك بەرهەمهێنانی تێڕوانینێکی تایبەت لەسەر کات. بۆیە ئەم خستنە ڕووەی شاعیرەکان، نەبۆتە هۆی جۆشدانی ڕەخنەگرەکانمان تاکو لەو مەسەلەیە ورد ببنەوە و ئەوانیش وەك شتێکی بەدیهی تەماشایانکردووە.

لایەنێکی دی ئەوەیە کە مەسەلەی کات چ بۆ شاعیرەکان و چ بۆ ڕەخنەگرەکان، مەسەلەیەکی ئاڵۆزە و لق و پۆپی زۆری لێدەبێتەوە و زمانی شیعری بە ئاراستەیەکی دیکەدا دەبات، کە دەبێتە هەڵگری پرسیاری مەزن و تێڕامانی قووڵ و فەلسەفی، نەك ئەو زمانە بەلاغییەی کە ڕەخنەگرەکان شارەزای کە لێن و قوژبنەکانی بوون و ئەو شتانەیان تێدا دۆزیونەتەوە، کە *ویستویانە* و *زانیویانە* بیدۆزنەوە.

بۆ تێگەیشتن لە کات، وەکئەوەی لە شیعری کلاسیکیی ئێمەدا خراوەتە ڕوو، پێویستە ڕەخنەگر چاوەڕوانیی تری هەبێ و ئەو بابەتانە بدۆزێتەوە کە ناکرێ لە چوار چێوەی زمانی بەلاغیانەی شیعردا، بیاندۆزینەوە، ئەگەر نەمانتوانی ئەو زمانە لە خەسڵەتە بەلاغیەکانی داماڵین و وەك زمانی هزر و بیرکردنەوە تەماشای نەکەین.

حاجی قادر، وەك شاعیرێکی کلاسیکی، لەو ڕووەوە کە زۆری لەسەر نووسراوە، شاعیرێکی خۆشبەختە. وەلێ لەو ڕووەوە کە شاعیرێکە زۆر لە بیری (کات) دا بووە و بەدەگمەن ئەم لایەنەی شیعری ئەو، ئاوڕی لێدراوەتەوە، کەسێك نامۆیە بە ڕەخنەی ئەدەبیی شێمە. ئەو هەمیشە وەکو شاعیرێکی (کورد پەروەر، پێشکەوتووخواز، ناسیۆنالیست) و هتد. ناوی براوە و باسیکراوە، بەبێ ئەوەی ئەوە لە یادی توێژەران و ڕەخنەگران بێت، کە حاجی لە زۆربەی شیعرەکانیدا باس لە هەر شتێ بکات، ئەو باسکردنەی لە چوارچێوەی تێگەیشتنێکی تایبەتدایە بۆ

کات. واتە نە کوردایەتیەکەی، نە پێشکەوتنخوازی و نە ڕەخنەکانی لە کۆمەڵگای ئەوسای کوردەواری، بەدەرنین لەو دەرککردنەی ئەو هەیەتی بۆ کات و تێپەڕینی کات و جیاوازیی نێوان دۆخەکانی کات.

من لەم توێژینەوەیەدا، (کە لەکەم و کوڕی و هەڵە بەدەرنیە)، هەوڵدەدەم چەمکی کات لەلای حاجی دووبارە بەرهەم بهێنمەوە. خاڵی هەرە جەوهەری لەم باسەدا ئەوەیە کە توانیبێتم ڕوونی بکەمەوە، تێگەیشتنی حاجی لەکات بە تێگەیشتنێکی تایبەتدا لەسەر (خود) و (ناسنامە) تێپەڕ دەبێت و ناسنامەی (خود)یش لە زمان و زمانی شیعردا بەرجەستە دەبێت. بۆیە حاجی چەندە بەدوای ناسنامەیەکدا بۆ خود، دەگەڕێ، ئەوەندەش ستایشی زمان و زمانی شیعر دەکات کە بەرجەستەکەری (خود)ـە لە (ئێستا)ی ژیانی خۆیدا. خود بۆ حاجی خودێکی (بکەرە) لە کاتی (ئێستا)دا و ئەو کردەیەش کە خود پێی هەڵدەستێ بریتیە لە بەرهەمهێنانی شیعری. شیعر بەڵگەیە لەسەر بوونی مرۆڤ لە (ئێستا)ی خۆیدا.

بۆ چوونە ناو ئەم باسەوە، جگە لە قسەکردن لەسەر چەمکی کات لە ئەفسانە، فەلسەفە و تیۆلۆژیدا، سێ شیعری حاجیم لە نزیکەوە خوێندوونەتەوە کە تایبەتن بە مەسەلەی کات. لەیەکەمیاندا لەڕێگەی قسەکردن لەبارەی مەرگەوە و لە دووەمیاندا بەهۆی قسەکردن لەسەر گۆڕانەکانی سروشتەوە، قسان لەسەر کات دەکات و لە شیعری سێهەمیشدا جیاوازی دەکات لە نێوان دوو جۆر بەکارهێنانی زماندا، کە بە هۆی یەکێکیانەوە کات *بەفیڕۆ* دەدەین و بەهۆی ئەویتریانەوە *هۆشیاریمان* بەرامبەر بەکات دەربڕین. خاڵی هاوبەش لە نێوان ئەم شیعرانەدا ئەوەیە کە لە هەرسێکیاندا کات بۆ حاجی کاتی (ئێستا)یە

نەك ڕابردوو، یان داهاتوو، ئێستاش ئەو کاتەیە کە مرۆڤ دەتوانێ ناسنامەی خودی خۆی لە زماندا بەرجەستە بکات، بۆیە لەبەشی دواییدا هەوڵمداوە زۆربەی ئەو خەسڵەت و بابەتە زمانیانە پۆلین بکەم، کە حاجی پێیوایە لە خەسڵەت و بابەتەکانی زمانی شیعرن و زمانیش، بەتایبەت زمانی شاعیرەکانیش هەڵگری نیشانەکانی ئەو کاتەن کە ئەوانی تێدا ژیاون و ئەمەش ڕێگەمان بۆ خۆشدەکا تائێمەش لە سەردەم و ئێستای خۆمانەوە پەیوەندییان پێوە بکەین و لە گەڵیاندا بکەوینە گفتوگۆوە.

لە کۆتایشدا چەند ئەنجامێکم لەباسەکەوە، وەرگرتووەو خستومنەتەڕوو. بە پێوستم زانیوە هەرسێ شیعرەکە وەکو خۆیان بڵاو بکەمەوە.

نامەوێت کۆتایی بەم پێشەکییە بهێنم و سوپاسی تایبەتیم ئاراستەی (د. دڵشاد عەلی) مامۆستا لە زانکۆی سلێمانی، نەکەم، کە هانیدام لەسەر شیعری حاجی قادری کۆیی کارێك بکەم.

ڕێبوار سیوەیلی ٣/٥/٢٠٠٤ هەولێر

بەشی یەکەم

کات و ڕەنگدانەوەکانی

یەکێك لەو چەمکانەی هەر لە دێرزەمانەوە مرۆڤی بەخۆیەوە سەر قاڵکردووە، (کات)ە. کات بابەتێکە لە ئەفسانە، شیعر و فەلسەفەدا و بیرکردنەوەی مرۆڤیش لە دۆخەکانی کات یەکێکە لە دەوڵەمەندترین و قووڵترین فەسڵەکانی ئەو بیر کردنەوەیە. هیچ کولتوور و کۆمەڵگایەکمان نیە تێیدا کات نەبوبێتە بەشێکی گرنگ لە وێناکردنەکانی و هیچ کۆمەڵگەیەکی مرۆیی لە جیهاندا نیە بیری لەکات نەکردبێتەوە. بیرکردنەوە لەکات بەشێکی گرنگە لە پێکهاتنی وشیاری مرۆڤ و ئەمەشی لە بەرهەمە ئەفسانەیی، شیعری، ئەدەبی و فەلسەفییەکانیدا بەرجەستە کردووە.

من لەم سەرنجانەدا کە تەرخانکراون بۆ ئاخاوتن لەسەر کات لەلای شاعیری هۆشیارمان، حاجی قادری کۆیی، بە پێویستی دەزانم، سەرەتا و زۆر بەکورتی، هەندێك گەڕانەوەم هەبێت بۆ ئەو تێگەیشتنانەی لە بواری جیاوازدا لەسەر کات بەرهەم هاتوون. پێموایە ئەم کارە ئاسانکارییەکی باشمان بۆ دەکات بۆ تێگەیشتن لەچەمکی کات لای حاجی قادر، ئەمەش بەتایبەتی کە پێشتر لە ڕەخنە و خوێندنەوەکانماندا گرنگییەکی ئەوتۆ بەم بوارە نەدراوە و ڕەخنەی ئەدەبییئێمە نەیتوانیوە (کات) وەك مەسەلەیەك لە شیعری کلاسیکیی کوردیدا ببینێ و دەرکی بکات.

کات لە میتۆلۆژیادا:

میتۆلۆژیاکان هەر تەنیا کۆمەڵی (حەکایەت) و بەسەرهاتی (خورافی)نین کە باسی سەردەمە کۆنەکانی ژیانی مرۆڤ و قۆناغی (نا عەقلانیەتی) هزرمان بۆ دەکەن. بەڵکو ئەمانە بەرهەمی کۆنەستی مرۆڤن و هەڵگری تێڕوانینێکی تایبەتین سەبارەت بە پرسیار و مەسەلە گەردوونیەکانی وەك بوون چییە، لە چ کاتێکەوە دەستیپێکردووە و سەرەتای ژیان چۆن بووە؟ مرۆڤی سەرەتایی وێناکردن و تێگەیشتنەکانی خۆی لە چوارچێوەی ئەم ژانرە دەوڵەمەندەدا بەرجەستە کردوون و ناچارین لە پێناوی تێگەیشتن لەمرۆڤ و شێوازی بیرکردنەوەی سەرەتاییانەی بگەڕێینەوە بۆ بەرهەمە میتۆلۆژییەکان.

یەکێك لەو بابەتانەی لە میتۆلۆژیای گەلانی جیهاندا بەردەوام دووبارە بۆتەوە، کێشەی (کات)ە. بەو هۆیەشەوە کە بابەتی سەرەکیی میتۆلۆژیا بریتیە لە باسکردنی «مێژوویەکی پیرۆز» وەك مێرسیا ئەلیادەی توێژەری ڕۆمانیایی دەڵێت، ئەوە ئەو مێژووە پیرۆزە هیچ نیە جگە لە بەسەرهاتی خواوەندەکان و پاڵەوانەکانی شارستانیەت. ئەوەی میتۆلۆژیاکان دەیگێڕنەوە بریتیە لەباسکردنی ئەو ڕووداوانەی کە (کاتی خۆی) ڕوویانداوە, واتە لە سەرەتای (بوون)ەوە. بەم پێیەش تێدەگەین کە کات لە میتۆلۆژیادا، کاتێکی (نامرۆیی)، یان (دەرە– مرۆیی)ە، ئەمەش بەو حوکمەی کە مێژووی (بوون) لە مێژووی (بوونی مرۆڤ) کۆنتر و لەپێشترە.

لە میتۆلۆژیادا (کات)خەسڵەتی پیرۆزی و ئەزەلی هەیە و جیاوازە لە کاتی مێژوویی مرۆڤ. کاتی ناو میتۆلۆژیاکان، کاتی خواوەندەکان و

سەرەتای ڕووداوە ڕاستە قینەکانە. لە میانەی ئەم کاتەیەدا کە باس لە دروستبوونی گەردوون، هاتنە ئارای مرۆڤ، ژیان و مەرگ، پەیدابوونی جۆرەکانی زیندەوەر و رووەك، پەیدابوونی ئاگر و ئایین و بۆنە پیرۆزەکان دەکرێت. بەم پێیەش کات لە میتۆلۆژیادا هەڵگر و بەرجەستەکەری حەقیقەتە، ئەو حەقیقەتەی لە ئەنجامی بەشداریکردنی خواوەندەکانەوە لە پرۆسەی بووندا، دروستبووە. بۆیە دۆخی (ڕابردووی) کات بەو پێیەی (پیرۆز)ە، نەگۆریشە، لە کاتێکدا دۆخی (ئێستا) و (داهاتوو) هیچ مانایەکیان نیە جگە لەو مانایەی لە ئەنجامی پەیوەندیان بەدۆخی (ڕابردوو)ەوە بە دەستی دەهێنن. ئەمەش پێماندەڵێت: (ئێستا) لە کاتی میتۆلۆژیدا ئەو دەمە مانای هەیە کە دووبارەکەرەوەی (ڕابردوو)بێت, (داهاتوو)ش ئەو ئێستا چاوەڕوانکراوانەیە کە بە گەڕانەوەیان بۆ سەردەمی پیرۆز بەرجەستە دەبن. بەم پێیە لە جیهانبینی میتۆلۆژیانەدا، کات بەپێی دووری و نزیکی لە (سەرەتا)وە دابەشکراوە و کاتێکمان هەیە (سەرەکی)یە و دوو دۆخی لاوەکی کاتیشمان هەیە. کاتێکمان هەیە (ڕابردووە) و لەسەنتەردایە و دوو دۆخی پەراوێزیی کاتیشمان هەیە کە (ئێستا) و(داهاتوو)ن[1].

[1] سەبارەت بە چەمکی کات لە میتۆلۆژیادا، بڕوانەرە ئەم دوو سەرچاوەیە:
- میرچا الیاده: مقدس و نامقدس. ت. نصرالله زنگوئی، سروش، تهرانن ١٣٧٥، بەشی دووەم. ل: ٥٥–٨٤.
- میرچا الیاده: رساله در تاریخ ادیان. ت. جلال ستاری. سروش، تهران، ١٣٧٦، بەشی یازدەیەم، ل: ٣٦٣–٣٨١.

کات لە هزری فەلسەفیدا:

لە ڕاستیدا ئاخاوتن لەسەر کات لە هزری فەلسەفیدا، هەم لەبەر ئاڵۆزیی بابەتەکە و هەم لەبەر زۆری ئەو لق و پۆپانەی لەم بابەتە دەبنەوە، کارێکی زحمەتە. من لێرەدا زۆر بەترسەوە لە دەرگای ئەم بابەتە دەدەم و بایی ئەوەندەش قسانی لەبارەوە دەکەم، کە خزمەت بەروونکردنەوەی بابەتە سەرەکیەکەمان بکات.

لە راستیدا بۆ قسەکردن لەسەر کات، ناچارین لە یۆنانی کۆنەوە دەستپێبکەین، چونکە یەکەمجار یۆنانەکان بوون مەسەلەی کاتیان لە چوارچێوەی تێگەیشتنێکی فەلسەفیدا خستە بەر باس، لەمەشدا بەتایبەتی ئەفلاتوون و ئەرستۆ، دەست پێشخەربوون، ئەگەرچی بیروڕای ئەم دوو فەیلەسووفە لەسەر کات، (بەتایبەتی بیروڕای ئەفلاتون) ئەوەندەی بیروڕاکانی دیکەیان لە مێژووی فەلسەفەدا بایەخدار نین و سەرنجی توێژەرانی فەلسەفەیان ڕانەکێشاوە. جێی خۆیەتی لێرەدا، ئەوە بەبیری خوێنەر بهێنمەوە کە بابەتی کات لە هزری خۆرئاوادا بەتایبەتی لە (قەدیس ئاگۆستین)ەوە گۆڕانی گەورەی بەسەر دادێ، کە پاشان باسی دەکەم.

ئەفلاتوون:

کات لەلای ئەفلاتون (٤٢٧–٣٤٧ پ.ز.)، لەگفتوگۆی تیمایۆس *Timaios*دا، کە تایبەتە بە بیروڕاکانی ئەفلاتون لە بارەی جیهان و مرۆڤەوە، باسیکراوە. لەوێدا ئەفلاتوون ئاشنامان دەکات بە خودایەك کە دروستکەری جیهان و ژیان و بزاوتنە و بەو کارەشی گەلێك خۆشحاڵە. دوای ئەوەی دروستکەری مەزن لە ئەفراندنی دنیای بوون و

فیزیکی دەبێتەوە، بڕیار دەدات ئەم جیهانە دروستکراوە وەک نمونەکەی لێبکات، واتا هەمان سرووشت و خەسڵەت بە جیهانی خاکی ببەخشێ، کە ئەسڵ و نمونە ئاسمانییەکەی هەیەتی و ئەویش زیندووبوونی هەمیشەیی و نەمرییە. بەڵام کۆکردنەوەی ئەم دوو ناکۆکە مەحاڵە، چونکە ناکرێ جیهانی (نمونەیی و نەمر و نەگۆڕ)ی ئاسمانی، هەمان سرووشتی هەبێت کە دنیای دروستکراوی بگۆڕ و هەستپێکراوی سرووشتی هەیەتی. بوونی کامڵ نەمرە، بەڵام لە جیهانی هەستپێکراودا نەمری *مەحاڵە*[2]. بۆیە ئەفرێنەری مەزن دەکەوێتە سەر ئەو بڕوایەی «وێنەیەکی بزواو (متحرك) لە نەمری دروستبکات و لە هەمان کاتیشدا و بەمەبەستی ئەوەی ڕێکخستن و سیستەمێکی پێویست بە جیهان ببەخشێ، هات لە ئەبەدیەت، کە بەردەوام لە دۆخی یەکتایی و وەستاندایە، وێنەیەکی دروستکرد، کە بە پێی زۆریی ژمارەکان بەردەوام لە جووڵەدایە. ئەمەش ئەو شتەیە کە پێی دەگوترێت کات»[3].
کات جووڵەی گەردوون و ئەستێرەکانە و خۆر یەکەیەکی پێوانەیی کاتە کە ئەفرێنەری گەورە بە مرۆڤی عاقڵی بەخشیوە تا بە هۆیەوە شەو و ڕۆژ لێکدی جیا بکاتەوە[4]. بەمجۆرە، ئەو مۆدیلەی ئەفلاتوون بۆ تێگەیشتن لە کات دەیخاتە ڕوو، مۆدێلێکی ماتماتیکیانەیە. بەپێی ئەم مۆدێلە کات دروستکراوە، سەرەتای هەیە و بەپێی درێژبوونەوەی

[2] برتراند راسل: تاریخ فلسفهء غرب. ت: نجف دریابندری. پرواز، تهران، ١٣٧٣، ل: ٢٢٢
[3] افلاطون: تیمائوس (دورهء اثار). ت. محمد حسن لطفی. شرکت سهامی انتشارات خوارزمی، تهران، ١٣٨٠، ل: ١٧٣٢.
[4] هەمان سەرچاوە، ل: ١٧٣٤.

ژمارەکان، ئاراستەی خۆی دەردەگرێ. کات کەڵەکەبوونی ساتەکانە وەك ئەوەی ڕیزێ ژمارەبن بەدوای یەکدا. شەو و ڕۆژیش ژمارەکانمان بیردەخەنەوە و دەتوانین بەهۆیانەوە جووڵە و گەردشی گەردوون لێکبدەینەوە[5].

ئەرستۆ:

تێگەیشتنی ئەرستۆ (٣٨٤–٣٢٢ پ.ز.) لە کات جیاوازە لە تێگەیشتنی ئەفلاتوون بۆ هەمان بابەت. بەلای ئەرستۆوە کات سەرەتای نییە، کات لە خاڵێکەوە دەست پێناکات و لە خاڵێکدا کۆتایی پێنایەت، بەڵکو ئەزەلی و ئەبەدییە. واتە کات هەرگیز دەستی پێنەکردووە و هەرگیز کۆتاییشی پێنایەت[6]. بە پێچەوانەی بیروڕای ئەفلاتوونەوە، لەلای ئەرستۆ کات جووڵە و گۆڕان نییە، چونکە ئێمە یەك (کات) مان هەیە و جووڵەی زۆر[7]. لەگەڵ ئەوەشدا تەنیا بەهۆی تێبینیکردنی جووڵە و گۆڕانەوە لەکات تێدەگەین، بۆ نموونە ئەو کاتەی «ئاگامان لە گۆڕان نامێنێ، یاخود زەینی ئێمە ناگۆڕێت، وا هەست ناکەین کات تێپەڕیوە»[8] کەواتە بیرکردنەوە لە گۆڕان لەهەمان کاتیشدا بیرکردنەوەیە لە ڕەوتی کات و ئەمەش پێماندەڵێت: کات لە جووڵە و گۆڕان دابڕاو نییە: «چونکە ئێمە لەیەك حاڵەتدا هەست بە

[5] فردریك کاپلستون: تاریخ فلسفه. جلد یکم، یونان و روم. ت. س. جلال الدین مجتبوی. شرکت انتشارات علمی و فرهنگی و انتشارات سروش، تهران، ١٣٨٠، ل: ٢٨٨.
[6] هەمان سەرچاوە، ل: ٣٦٨.
[7] دیوید راس: ارسطو. ت. مهدی قوام صفری. انتشارات فکر روز، تهران، ١٣٧٧، ل: ١٤٤.
[8] Det Store Tenkere: Aristoteles. Ovs. Anfinn Stigen, Munksgaard, ١٩٩٦, s. ٥٦.

کات و هەست بە گۆڕانیش دەکەین»[٩]. هەموو جارێ کە هەستدەکەین کات تێپەڕیوە، هەستیش دەکەین هاوکات گۆرانێك ڕوویداوە و بە پێچەوانەشەوە. بەم پێیە ئێمە کات بەوەدا دەناسینەوە کە سەرنجی جیاوازیی (پێش) و (پاش) لە جووڵەدا، بدەین. کات بریتیە لە «ژماردنی جووڵەکان بە ڕەچاوکردنی دۆخی (پێش) و (پاش)ی ئەو جولانەی ڕوویانداوە»[١٠] بەمانایەکی تر، کات پێوەری جووڵە و بزوتنەوەیە سەبارەت بە (پێشکەوتن) و (دواکەوتن). کەوابوو، کات لە بزوتنەوەوە دێت و بزوتنەوەش بە ژمارە ئەپێورێ[١١].

خاڵی سەرنجڕاکێش لە تێگەیشتنی ئەرستۆدا و لە پەیوەندی بە بەشی دوایی باسەکەی ئێمەوە لەسەر حاجی قادر، ئەوەیە کە ئەم فەیلەسووفە باس لە کاریگەریی ڕاستەوخۆی گۆڕان و جووڵە دەکات لە تێگەیشتنی مرۆڤدا بۆ کات. ئەمەش دەقاودەق هەمان بابەتە کە خەیاڵ و زەینی شاعیرەکەی لەمەڕ ئێمەی بەخۆیەوە سەرقاڵکردووە، چونکە حاجی قادر بەردەوام جەخت لەسەر گۆڕان دەکاتەوە و (پێشکەوتنی گەلان) و (دواکەوتنی کورد) دەکاتە پێوەر لە تێپەڕینی کاتدا. حاجی قادر بەو پێیەی خاوەنی زەینێکی گۆڕانخوازە، لە عەزابێکی گەورەشدایە بەرامبەر بە تێپەڕینی کات و ئەمەش کێشەیەکی گەورەی بۆ دروستکردووە کە پاشان زیاتر لێی دەدوێم.

---

[٩] *Ibid*: s. ٥٧.

[١٠] *Ibid*: s. ٥٨

[١١] د. حەمید عەزیز سەعید: سەرەتایەك لەبارەی فەلسەفەی کلاسیکی یۆنان. چاپخانەی زانکۆی سلێمانی، ١٩٧٩، ل: ٢٩٥–٢٩٦

ئاگۆستین:

یەکێکی دی لەبیرمەندانی هزری خۆرئاوایی، کە مەسەلەی کات دەکاتە چەقی بیرکردنەوەکانی خۆی، (قەدیس ئاگۆستین)ـە و ئەمەیشی لەبەشی یازدەهەمی (دانپیانەکان)یدا خستۆتە ڕوو.

ئاگوستین (٣٥٤–٤٣٠ز) لە شوێنێکدا کە زۆر پێدەچێت ئاماژە بێت بە ئەرستۆ، دەنووسێ «ڕۆژگارێ لە پیاوێکی دانام بیست کە کات جگە لە جووڵەی خۆر و مانگ و ئەستێرەکان شتێکی دی نیە و من ئەمەم پەسەند نەکرد»[١٢]. بەم مانایەش بیروڕای ئاگۆستین لەسەر کات شتێکی یەکسەرە تازە نیە و پێشتریش باس کراوە، بەڵام شێوەی توێژینەوەی ئەو لەوبارەیەوە پڕە لە تازەکاری. ئەمەش ئەو خاڵەیە کە خزمەت بە باسەکەی ئێمە دەکات.

بێگومان ئاگۆستین وەکو بیرمەندێکی ئایینی بڕوای وایە کات وەك دیاردە و هەرشتێکی تر هاتۆتە بوون و لەلایەن پەروەردگارەوە دروستکراوە: مانای تەوڕاتیانەی «لەسەرەتاوە وشە هەبوو» ئەوە دەگەیەنێ کە ***بوونی کات*** پێش بوونی هەموو دیاردەکانی دیکەی ناو گەردوون و بوون ***هەبووە***. پەروەردگار کۆنە و بوونێکی دەرەکاتیانە و پێشکاتیانەی هەیە، بۆیە سەبارەت بە یەزدان ناتوانین بڵێین (پێش ئەو) و (پاش ئەو)، یەزدان لەیەك کاتدا بوونی هەیە ئەویش (ئێستای ئەبەدی)یە: «چۆن کات دەیتوانی هەبێت، لەکاتێکدا هێشتا بەدەستەکانی تۆ خەڵق نەکراوە؟ تۆ ئەفرێنەری هەموو کاتەکانی (...) تۆ لەپێش کاتەوە هەبوویت، بەڵام لەپێشبوونی تۆ لە ڕووی

---

[١٢] قدیس اگوستین: اعترافات. ت. سایەء میثمی، دفتر پژوهش و نشر سهروردی، تهران، ١٣٨٠، دفتر یازدهم، ل: ٣٧٤.

كاتەوە نييە. ئەگەر وا بوايە تۆ لەپێش هەموو كاتەكانەوە نەدەبوويت. لەسەرمەديەتدايە كە تۆ لەهەمان كاتدا لەپێش هەموو ڕابردوويەك و لەپاش هەموو داهاتويەكدا، هەيت. سەرمەديەت لەهەموو كاتەكان بالآترە، چونكە بريتيە لە ئێستايەكى ئەبەدى»[13].

بەم پێيەش پەروەردگار بەلاى ئاگۆستينەوە لە كاتێكى نەبڕاوەى تايبەتدا دەژى. ساڵەكان بۆ پەروەردگار بريتين لەيەك ڕۆژ، بەلأم ئەم ڕۆژە، ڕۆژانە هەڵنايەت و بەردەوام ئەمڕۆيە. ئەمڕۆى پەروەردگار ئەبەديەتە. لەگەڵ ئەوەشدا هێشتا ئاگوستين پێى نەگوتوين كات چيية، چونكە نابێت بەپەلە و بەئاسانى وەلآمى ئەم پرسيارە بدرێتەوە.

ئاگوستين لەوەلآمى ئەو پرسيارەدا دەنووسێ: «تا ئەو كاتەى كەسێ ئەو پرسيارەى لێنەكردووم، باش دەزانم كات چيية. بەلأم ئەگەر كەسێك لێم بپرسێت و منيش بمەوێ ڕوونيبكەمەوە، تەواو شپرزە دەبم و دەتوانم بەدڵنيايشەوە بڵێم كە دەزانم ئەگەر هيچ شتێك تێنەدەپەڕى، كاتى ڕابردوو بوونى نەدەبوو، ئەگەر بڕياريش وانەبايە شتێك ڕووبدات، كاتى داهاتووش نەدەبوو و ئەگەريش شتێ *نەبووايە*، كاتى ئێستاش نەدەبوو»[14]

بەم جۆرە ئاگۆستين ڕێخۆشكەرى دەكات بۆ ئەوەى پێمان بڵێ: نە ڕابردوو هەيە و نە داهاتوو، ئەوەى بەشێوەيەكى واقيعى هەيە (ئێستا)يە، چونكە «چۆنە ڕابردوو و داهاتوو دەتوانن هەبن، لەكاتێكدا

[13] اگوستين: اعترافات. سەرچاوەى پێشوو، ل: ٣٦٥.

[14] هەمان سەرچاوە، ل: ٣٦٦.

ڕابردوو چيدى نەماوە و داهاتويش هێشتا نەهاتوە؟»[15]. بەلأم نابێت لەم خستنەڕووەى ئاگۆستين وەها تێبگەين كە ئەو بەتەواوى (ڕابردوو) و (داهاتوو) ڕەتدەكاتەوە، چونكە ئەو مەبەستێتى بڵێ: ئێمەى مرۆڤ ئەو دوو كاتە تەنيا بە هۆى كاتى (ئێستا)وە و لە دۆخى هەنووكەيى زەماندا تێبينى دەكەين. بۆنموونە: منداڵيى ئێمە لە ڕابردوودايە و ڕابردووش چيدى نەماوە، بۆيە ئەگەر بمانەوێت باسى منداڵيمان بكەين دەبێ پەنا بۆ (بيرەوەرى)مان ببەين و ئەمەش شتێكە لە (ئێستا)دا دەيكەين. بەهەمان شێوە كاتێ كە دەمانەوێت كارێك لە داهاتوودا ئەنجام بدەين، لەپێشەوە بيرى لێدەكەينەوە، وەلێ ئەو شتەى بيرى لێدەكەينەوە هێشتا نەهاتووە و بوونى نيە، چونكە پەيوەستە بە كاتێكەوە كە لە (داهاتوو)دا دێت. داهاتووش هێشتا بوونى نيە و چاوەڕێى دەكەين. بۆيە ئەوەى بە شێوەيەكى واقيعى هەيە (ئێستا)يە و ئێمەش لە ئێستادا (داهاتوو) لە بيركردنەوەى خۆماندا بەرجەستە دەكەين[16].

لێرەوە ئاگۆستين بونيادێكى زەيينى دەداتە كات، واتە كات دەكاتە بەشێ لە پێكهاتەى زەيينى مرۆڤ و پێيوايە كات شتێ نييە لە دەرەوەى زەيين و بيركردنەوەوە بێت. بيركردنەوەش بيكردنەوەيە لە دۆخەكانى كات: «ئێستاى ڕابردوو، ئێستاى هەنووكە و ئێستاى داهاتوو. ئێستاى ڕابردوو بيرەوەريە، ئێستاى هەنووكە دەرككردنێكى ساتەوەختيانەيە و ئێستاى داهاتووش چاوەڕوانييە»[17]. ئەم سێ

[15] هەمان لاپەرە.

[16] اعترافات، ل: ٣٧٠-٣٧١.

[17] اعترافات، ل: ٣٧٢.

دۆخەش بوار بۆ مرۆڤ دەڕەخسێنن تاكو پەیوەندیی خۆی بە جیهانەوە بكات و بێدار و هوشیار بێت بەرامبەر بەبوونی خۆی لە ناو كاتدا.

بەشێكی زۆری فەیلەسووفەكانی دوای ئاگۆستین لە دەلاقەی ئەم تێگەیشتنەوە لە كات، تا ئاستێكی زۆر دەستیان لە بۆچوونەكانی پێشووتر هەڵگرت كە بڕوایان وابوو ئێمە بە هۆی جووڵەی شتەكانەوە لە كات تێدەگەین. واتە بەهۆی جوڵەی خۆر، مانگ، ئەستێرەكان و بەهۆی ئاماژەكردنیان بۆ ئەو دیاردانە، كاتیان دابەش دەكرد بەسەر ڕۆژ، مانگ و ساڵەكاندا[18]. ئاگۆستین بەوەی سەرەتای بوونی كات دەگێڕێتەوە بۆ پێش بوونی شتەكانی تر، ڕەهەندێكی میتافیزیكیانە بە كات دەبەخشێ، بەڵام بەوەدا كە **بوونی** كات وەك بەشێ لە پێكهاتەی زەینیی مرۆڤ تەماشا دەكا، كە تیایدا بیر لە كات دەكرێتەوە، ڕووخسار و جەوهەرێكی مرۆڤانە بە كات دەبەخشێ. ئەوەی لە ئاگۆستینەوە فێری دەبین ئەوەیە، كە بیركردنەوەی مرۆڤ لە كات دابڕاو نییە لەو ئەزموونانەی مرۆڤ لە میانەی تێپەڕینی بەتاوو بێ ئەمانی كاتدا پێیاندا تێپەڕ دەبێت. چونكە ئەگەر قەبووڵمان كرد ڕابردوو چیدی لە ئارادا نییە و داهاتووش هێشتا نەهاتووە، ئەوە مرۆڤبوونی ئێمە كە بەشێكی ئەوەتا لە ڕابردوودا و بەشێكی پەیوەستە بە داهاتووەوە، لەبەردەم كێشەیەكی گەورەدایە سەبارەت بە ناسنامەی خۆی. ئەمەش ئەو بارودۆخەیە كە لەلای حاجی قادر

[18] Peter Kemp: Tid og Fortelling. Introduktion til Paul Riceur. Aarhus Universitetsforlag, ١٩٩٩, s. ٢٥.

دەبێتە هۆی دروستكردنی قەیران و پرسیار لە ناسنامەی خۆی لە میانەی تێپەڕینی كاتدا.

کات لەلای شاعیر:

لێرەوە لە تێگەیشتی فەیلەسووفەکانەوە بۆ کات دەپەڕینەوە بۆ تێگەیشتنی شاعیرەکان لە هەمان بابەت. هەروەکو (بەرتراند ڕەسڵ)یش دەنووسێ، شاعیران بەدەست هێز و دەسڵاتی کاتەوە، زۆریان نالاندووە، چونکە هەموو ئەو شتانەی خۆشیانویستوون، لە ڕەوتی تێپەڕینی کاتدا نەماون[19] تەنیا شتێ کە شاعیرەکان پێیانوایە لە دەست جەوری زەمانە ڕزگاری دەبێ، هەر شیعر و دیوانەکانی خۆیانن، بۆیە پێویستە نرخیان بۆ دابنرێ و لەبیر نەچنەوە. بێگومان هەمان تێڕوانین بۆ لەناوچوونی هەموو شتێك و مانەوە و نەمریی شیعر، لەلای حاجی قادریش دەبینینەوە. بە تایبەتی لە شیعری (زەمانە) دا کە پێش مردنی خۆی نووسیویەتی و لە ژمارە (٣)ی ڕۆژنامەی کوردستان ساڵی ١٨٩٨ دا بلاّوی کردۆتەوە[20].

حاجی لەو شیعرەیدا پاش دەربڕینی هۆشیاریی خۆی سەبارەت بە تێپەڕینی کات و ئەوگۆڕانکاریانەی لە ئەنجامی ئەمەوە هاتوونەتە دی، هەروەها پاش ئەوەی کات لە بۆتەی *ئێستاییبوونی* خۆیدا بەهۆی تەعبیری (دەوری ئێمە)وە بەرجەستە دەکات، دەکەوێتە ستایشکردنی کتێبی (شێخی خانی) و بە کتێبێکی بی (هەمتا)ی لە قەڵەم دەدات. لە کۆتاییشدا تاکە شتێ کە حاجی بە شایانی هاوتاکردنی لەگەڵ شیعری خانی و نالی دایدەنێ، شیعرەکانی خۆیەتی:

[19] برتراند راسل: تاریخ فلسفەء غرب، سەرچاوەی پێشوو، ل: ٨٨.

[20] دیوانی حاجی قادری کۆیی. لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی: سەردار حمید میران، کەریم مستەفا شارەزا. پێداچوونەوەی: مسعود محمد. ئەمینداریێتی گشتیی ڕۆشنبیری و لاوانی ناوچەی کوردستان، بغداد، ١٩٨٦، ل: ١٠٦-١٠٧. (لە ئاماژەکانی پاشتردا تەنیا دەنووسم: دیوانی حاجی).

لە کوردان غەیری (حاجی) و (شێخی خانی)
ئەساسی نەزمی کوردیی دانەناوە.

کات لە شیعری کلاسیکیی کوردیدا ئامادەییەکی زۆری هەیە و تێڕوانینی شاعیرەکان لەسەر (ڕەوتی زەمانە)، (بی وەفایی زەمانە)، (چەرخی دەوران)، (ئاشی گەردوون)، (کاروانی تەمەن) و گەلێ بابەتی دی، دەخاتە ڕوو.

نمونەیەکی دیاری ئەو تێڕوانینە بۆ کات لەلای (نالی) و بەتایبەتی لە قەسیدەی (قوربانی تۆزی ڕێگەتم ئەی بادی خۆش مرور)[21] دا دەبینینەوە، کە تیایدا نالی لە میانەی دەربڕینی هەست و پرسیارەکانیدا، باس لە دۆخەکانی کات دەکات. واتە باس لە کاتێك دەکات کە تێپەڕیوە و بەراووردی دەکات بە (ئێستا)یەك کە نالی تیایدا بیر لەوکاتەی تێدا دەکاتەوە. بەلاّم وەك لە (کتێبی نالی) دا باسمکردووە[22]، کاتی ڕابردوو لە لای نالی کاتێکی پیرۆزە، کاتێکە هەموو پاکژی و جوانی و گەنجێتییەکی تێدایە. ئەمەش بە پێچەوانەی (ئێستا)وە کە پڕە لە حوزن و فرمێسك و پیری. بۆیە ئەگەر تێگەیشتن و تێڕوانینی نالی بە جەمسەرێکی ئەو تێگەیشتنە لە کات، کە لە ئەدەبی کلاسیکی ئێمەدا هەیە، دابنێین، ئەوە جەمسەری دووەمیان حاجی قادرە.

[21] دیوانی نالی، ل ٧٤

[22] ڕێبوار سیوەیلی: کتێبی نالی. دەزگای چاپ و بلاّوکردنەوەی موکریانی، هەولێر، ٢٠٠١، ل: ٣٤-٣٦.

حاجی قادر مەگەر بە (خەوالّوویی) ستایشی ڕابردوو بکات، وەکئەوەی لـە قەسیدەی (گوتم بە بەختی خەوالّوو) دا دەیخوێنینەوە[٢٣]، دەنا ئەو زۆربــەی کـات کەسـێکە لـە (ئێسـتا)دا و (حـالّ) لـەلای ئـەو چـەقی زەمەنە.

مـن لێـرە بەدواوە و بە لەبەر چاوگرتن و لەهەمان کاتیشدا بیرکردنەوە لـەو تێگەیشـتانە لـە کـات، کـە پێشـتر خـرانە ڕوو، هەولّـدەدەم سـێ شـیعری حاجـی قـادر بخوێـنمەوە. پـێموایە حاجـی لـەو شـیعرانەیدا تێگەیشــتنێکی تایــبەت لەســەر کــات دەردەبــڕێ، کــە جــیاوازە لــە تێگەیشـتنی بەشـێکی زۆری شاعیرە کلاسیکە کوردەکان. لە کۆتایشدا دەمــەوێ مەســەلەی کـات و پرسـیاری حاجـی لـە (ئێسـتا) و (حـالّ) ببەستمەوە بە کێشەی ناسنامە و مۆدێرنیتەوە بەو مانایەی کە دەکرێ باس لە مۆدێرنبوون لەسەردەمی حاجی قادردا بکەین.

---

[٢٣] دیوانی حاجی، سەرچاوەی پێشوو، ل: ٣٥

بەشی دووەم:

خوێندنەوەکان

شیعری یەکەم:

«ئێمەش دەمرین»[24]

ئێمەش دەمرین، دەبینە خاکی سەرەڕێ
ئەم ڕۆژ و شەوە، تەنووری صوبحی دەگرێ
دەسگا و دوکانی شارەکان دادەنرێ
ئەمیان دەفرۆشێت و ئەویتر دەکڕێ
ئەم باووکی مردووە، یەخەی دادەدڕێ
ئەو بووکی نووی هەیە، کەوای بۆ دەکڕێ
بێ بستە، فەلەك، ئاشەکی وای ناوەتەوە
بۆ هاڕدنی ئێمە، چ عەجایب دەگەڕێ!
لادێیش ڕەزی ئاو دەدات و وەردی دەبڕێ
حەیوانە دەزێ، سەگ دەوەڕێ، کەر دەزەڕێ
لوقمان لەمەدا شووانە، گەر خۆی بکوژێ
گاوانە فلاتوون، لە غەما گەر بدڕێ
ئەم دەستە کەچوو، دەستەیەکی تازەیە دێ
مەعلووم نەبوو ئەم کەشمە کەشە، کەی دەبڕێ

[24] دیوانی حاجی: ل: ١٥١–١٥٢.

عالەم هەموو مردن لە غەمی زانینی
ئەم حیکمەتەیان نەزانی، هیچ لێی مەگەڕێ
لەم لاوە هەتا (حاجی) نەچێتە ئەو لا
مومکین نییە تێ بگا لەوە گەر بفڕێ

وەسفی دیاردەناسانە:

حاجی قادر لە شیعری یەکەمدا سەرەتایەکمان لە بارەی کاتەوە بۆ باس دەکات لە ڕێگەی باسکردنی مەرگەوە, واتە مەرگ دەکاتە سەرەتایەك بۆ قسەکردن لەسەر کات. ئەم قسەکردنەش لە چوارچێوەی وەسفێکی دیاردەناسانەدا فۆرمۆلە دەکات و دەیەوێ لە میانەی ئەو وەسفکردنەدا مەسەلەی تێپەڕینی کات بکاتە کێشەیەکی شیعری، کە تێگەیشتن لێی ئاسان نیە، یاخود (مومکین نیە).

حاجی لێرەدا لە زانراوێکەوە دەستپێدەکات کە مردنە:

ئێمەش دەمرین، دەبینە خاکی سەرەڕێ

بۆ ئەوەی لەو ڕێگایەوە بچێتە سەر وەسفکردنی ئەو شتەی کە لە کاتدا ڕوودەدات و ئەمەش کاتی پێش مردنە. بەم مانایەش مردن سنوورێکە لەبەردەم کاتدا، چونکە ئێمە پاش مردن، یاخود لە مردندا هیچ نازانین. پێش مردن، ئەگەر زانراوێك هەبێ ئەوە زانینە لە ئاست مەرگدا. ژیان (واتە ئەو ڕووداوانەی لە ڕەوتی کاتدا ڕوودەدەن)، ناچنە خانەی زانینەوە، بەڵکو دەچنە خانەی دیتن و ئەزمونکردنەوە. لە ژیاندا ڕۆژ هەڵدێ و شەو دادێ و (تەنووری صوبح دەگرێ)، واتە ژیان لە چوارچێوەی هاتنی ڕۆژ و شەودا هیچ ناکات جگە لە داخستنی تەنورێك بۆ سوتان و هەڵقرچانی ئێمە، یاخود هاڕینی ئێمە لە (ئاشی فەلەك) دا:

ئێمەش دەمرین، دەبینە خاکی سەرەڕێ
ئەم ڕۆژ و شەوە، تەنووری صوبحی دەگرێ
....
بی بستە، فەلەك، ئاشەکی وای ناوەتەوە

بۆ هاڕدنی ئێمە، چ عەجایب دەگەڕێ !
....
ئەم دەستە کەچوو، دەستەیەکی تازەیە دێ
مەعلووم نەبوو ئەم کەشمە کەشە، کەی دەبڕێ

لەگەڵ ئەوەشدا حاجی نکووڵی لەوە ناکات، کە هەم مەرگ و هەم ئەزموونکردنی ژیان، دوو بابەتن لەبەردەم خولیای مرۆڤدا. مرۆڤ دەیەوێ تێبگات و بزانێ، بەلاّم ئەم زانینە (لەم لا) واتە لە کاتی ژیاندا، خۆی نادات بەدەستەوە، تەنانەت ئەگەر مرۆڤ بە خێرایی فڕینیش بەدوایدا بگەڕێ. ئەو کەسانەش کە بەدوای ئاشکراکردنی ئەو نهێنییەدا سەرەڕۆیی دەکەن (وەك لوقمانی حەکیم و فلاتوون)، وەکو ئەو شوان و گاوانەیان لێدێ کە ئەویان خۆی دەکوژێ و ئەمیشیان لە غەمی نەگەیشتنیدا بەوەی کەدەیەوێ بیزانێ، دیق دەکات و دەدڕێ:

لوقمان لەمەدا شووانە، گەر خۆی بکوژێ
گاوانە فلاتوون، لە غەما گەر بدڕێ
....
عالەم هەموو مردن لە غەمی زانینی
ئەم حیکمەتەیان نەزانی، هیچ لێی مەگەڕێ

کێشەکە بۆ حاجی قادر شتێکی ترە. ئەو جیاوازیی دەکات لە نێوان دوو شوێندا: (ئەم لا) و (ئەو لا) و دەشبینێ کاتی (ئەم لا) چۆن تێپەڕ دەبێت و ژیان لە ناویدا چۆن بەرجەستە دەبێت:

دەسگا و دوکانی شارەکان دادەنرێ

ئەميان دەفرۆشێت و ئەويتر دەكڕێ

ئەم باووكی مردووە، يەخەی دادەدڕێ

ئەو بووكی نووی هەيە، كەوای بۆ دەكڕێ

لادێيش ڕەزی ئاو دەدات و وەردی دەبڕێ

حەيوانە دەزێ، سەگ دەوەڕێ، كەر دەزەڕێ

ئەم وەسفە فينۆمينۆلۆژيە (دياردە ناسانەيە)، كە تێگەيشتنێكی ديداريانە (مرئی) و هەستەوارانەی لە پشتەوەيە، حاجی قادر دەهێنێتە سەر ئەو بڕوايەی كە بە خۆی بڵێت: زانين و ئاشكراكردنی نهێنيی مەرگ، كێشەی مرۆڤ نيە (لەم لا). ژيان ئەگەر ئەو كاتە بێت كە تيايدا ئێمە ديمەنە جۆربەجۆرەكانی ئەزموون دەكەين، يان لە دەوروبەرمان ئەو ڕووداوانە ڕوو دەدەن كە ڕووداوی ناو ژيانن، ئيدی پێويست ناكات لە ناو كاتێكدا كە بۆ ژيان تەرخانكراوە، بەدوای ئاشكراكردنی نهێنييەكدا بگەڕێين كە حيكمەتێكی نەزانراوە. بە مانايەكی دی: خۆ خافڵكردن و بيركردنەوە لە شتێ كە (لەم لا) نيە و لە (ئەولا)يە، جگە لە كات بە فيڕۆدان، جگە لە (تاڵكردنی لەززەتی خۆت بەقسەی بی سەروپا) شتێكی دی نيە. بۆيە لە بەيتی كۆتاييدا، حاجی بەرامەيەكی گاڵتەجاڕانە بە مەبەستەكەی دەدات و دەڵێ هەتا لەم لاوە (لە ژيانەوە) نەچينە ئەولا بۆ (دنيای مەرگ) مومكين نيە لە تێپەڕبوونی كات تێبگەين، تەنانەت ئەگەر بە خێرايی فڕينيش بەرەو ئەو تێگەيشتنە بڕۆين، كە ديسان ئيمكانی نييە. ئەوكاتەش كە (ئەم لا)مان بە جێهێشت، ئيتر كات بۆ ئێمە دەوەستێ و مەرگ سنوورێك لەبەردەم هەستكردنی ئێمەدا بەكات، دادەنێ:

لەم لاوە هەتا (حاجی) نەچێتە ئەولا

مومكين نىيە تێ بگا لەوە، گەر بفڕێ

لە شوێنێكدا وا تێدەگەم، كە حاجی قادر دەيەوێ پێمان بڵێ، با لە ژياندا بە خەياڵی مەرگەوە، بە خەياڵی شتێكەوە كە هوشيارين بەرامبەری و ناتوانين خۆمانی لێبدزينەوە، نەژين و كات بە فيڕۆ نەدەين و نەگەڕێين. پێويستە كاتی ژيان بە بيركردنەوە لە مەرگ، واتە بەشتێكەوە كە بە ناچاری دێت، نەكوژين. چونكە ئەوە دوورماندەخاتەوە لەكاتی (ئێستا)، لە ژيان لە *ئێستا*دا. دەمەوێت لەبەشەكانی داهاتوودا ئەم خوێندنەوەيە بەهێزتر بكەم و نمونەگەلی دی لە شيعری حاجييەوە بهێنمەوە.

شیعری دووەم

(بای وەعدە)[25]

بای وەعدە بەفری بردەوە، یەخبەندی کردەوە
گوڵ شەمعی پێکرا، شەرەری جەمرە مردەوە
ئەسپی ڕەش و سپی بەگرە و، غاردەدەن بەتاو
وەك ڕۆژ و شەو، دیارە لە شەو ڕۆژ دەباتەوە
بولبول دەخوێنێ، با لە دەفی بەرگی گوڵ دەدا
غونچە لە باتی گوێ بگرێ، دەم دەکاتەوە
نەرگس لە مێرغوزار دەزانی بەچی دەچێ
بنواڕە ئاسمان لەشەوا، عەینیهی ئەوە.
تامی نەماوە قیصەو و فورسەت غەنیمەتە
مەعلوومی خاص و عامە: هەچی چوو، نەهاتەوە
میسلی شەراری کاغەزە، سووتاوە عومرمان
ڕۆمی کە دەفع بوو، گرێی دڵ دەفع دەبێتەوە
لەم وەقتە، هەرکەسێ وەکو (حاجی) لە گوڵشەنا
دەستە گوڵی بەدەستەوەیە، دەستی بردەوە.

[25] دیوانی حاجی: ل: ١٢٠–١٢١.

سروشت و کات:

هەروەکو چۆن دەکرێ مەرگ سەرەتا و دەلاقەیەك بێت بۆ قسەکردن لەسەر کات و ئەمەش کاتی ژیانمان لێ بەفیڕۆ بدات، ئاواش دەکرێ سرووشت بکرێتە دەلاقەیەك بۆ قسەکردن لەسەر گۆڕان و ئاواش لە (ئێستا) ی ژیانمان نزیکبخاتەوە.

حاجی لەم شیعرەدا هەوڵ دەدات لە ڕێگەی باسکردنی ئەو جووڵە و گۆڕانانەی لە سروشتدا ڕوو دەدەن، (هەمووشیان بەلای جوانی و کرانەوە و ڕووناکیدا دەشکێنەوە)، لە گرنگیی و بەهای کاتی ئێستا ئاگادارمان بکاتەوە. تێڕوانین لە سرووشت و جووڵەو گۆڕانە بەردەوامەکانی، دواجار دەبێتە هۆی دروستکردنی تێڕوانینێك لەسەر کات، کە تیایدا (قیصە تامی نەماوە) و (فورصەت غەنیمەتە):

بای وەعدە بەفری بردەوە، یەخبەندی کردەوە
گوڵ شەمعی پێکرا، شەرەری جەمرە مردەوە

جوڵە و گۆڕان لە دژی چەقبەستن و لە پێناوی ژیاندا، بەفر دەباتەوە و بەخبەند، کە دۆخێکی ڕەقبوونی بەفرە، دەکاتەوە. ئەمەش بوار بۆ گوڵ دەڕەخسێنێ تا مۆمی تەمەنی هەڵبکا و ئیدی (جەمرە): ئەو بووخار و گەرمایەی لە کۆتایی زستاندا لە زەوی و لە شێوەی بڵێسەدا بەرز دەبێتەوە، نامێنێ و بوار بۆ درەختەکان دەڕەخسێ بێدا ر ببنەوە. ڕۆحی سەوزایی لە خۆیاندا بگەشێننەوە و ببنە نیشانەیەك بۆ زیندوویێتی.. لەئەنجامی ئەمەشەوە هیچ شتێ لە دۆخی خۆیدا نامێنێ و هەموو شتێ دۆخی ئێستاییبوونی خۆی وەردەگرێ و ئەمەش لە شێوەی غاردانی ڕۆژ و شەودایە وەك دوو

ئەسپی ڕەش و سپی کە گرەویان کردبێ، بەڵام دیارە ڕۆژ گرەوەکە دەباتەوە کە کاتی بێداری و جوڵەیە نەک شەو:

ئەسپی ڕەش و سپی بەگرە و، غاردەدەن بەتاو
وەك ڕۆژ و شەو، دیارە لە شەو ڕۆژ دەباتەوە

بولبول دەخوێنێ، با لە دەفی بەرگی گوڵ دەدا
غونچە لە باتی گوێ بگرێ، دەم دەکاتەوە

نەرگس لە مێرغوزار دەزانی بەچی دەچێ
بنواڕە ئاسمان لەشەوا، عەینیهی ئەوە.

بەمجۆرە دەبینین هەموو شتێ لە جوڵەدایە و هەموو جوڵەکانیش بەڵگەن لەسەر ئێستاییبوون: (بولبوول) و (با) هەردووکیان ئامادەیی خۆیان لە ئێستادا دەسەلمێنن، ئەویان بەهۆی خوێندنەوە و ئەمیان بەهۆی جوڵە و تێپەڕینەوە، ئەم دەنگ و جوڵەیەش لە دەوری غونچەیە و لەشێوەی کۆنسێرتێکی مۆسیقادا دەردەکەوێ. وەلێ لەباتی ئەوەی غونچە بوونی خۆی لە ڕێگەی گوێگرتنەوە بسەلمێنێ، (دەم) دەکاتەوە. واتە لەو کاتەدا دەژی کە (ئێستا)ی خۆیەتی و ئەمەش لەو گۆڕانەوە دێت کە لە (غونچە)وە دەیکاتە (گوڵ). لە دۆخی داخرانەوە دەگۆڕێ بۆ دۆخی کرانەوە و (ئێستا)ش کامڵترین قۆناغی تەمەنە. بۆیە غونچە لەباتی گوێگرتن لە کۆنسێرتی بولبوول و با، واتە لە جیاتی کات بەسەربردن بەهۆی گوێگرتن لەو شتەی لەدەرەوەی خۆی ڕوودەدات و ئەمەش هەر لە قۆناغی غونچەبووندا دەیهێڵێتەوە، دەیەوێت کاتی تایبەت بە خۆی بژی. کاتی تایبەت بە

خۆشی ئەوەیە ببێتە گوڵ، واتە هەم دەم بکاتەوە و هەم سەردەمی غونچەیبوونیش تێپەڕێنێ و بێتە کاتی گوڵینی خۆیەوە.

لەم جەختکردنەوە زۆرەیە لەسەر (ئێستا)، ئیتر ڕابردوو بۆ حاجی بایەخی نامێنێ و بێتام دەبێ. چونکە لە ڕابردوودا تەمەنی ئێمە سووتاوە و باسکردنی سووتان جگە لە چوونەوە لای بڵێسە و خۆڵەمێش بە شوێنێکی ترمان ناگەیەنێ. ڕابردوو گرێیەکە لە دڵدا، داگیرکارییەکە وەك ئەو گرێ و داگیرکارییەی ڕۆمییەکان لە دڵی گەورەکلاسیکەکانی ئێمەدا (نالی، سالم) و پاشانیش حاجی قادردا دروستیانکرد. گەڕانەوە بۆ چیرۆکی ئەوەی بەسەر چووە، نەك هەر (قیصە)یەکی بێ تامە، بەڵکو خافڵبوونیشە بەرامبەر بەدەسکەوتەکانی هەنووکە:

تامی نەماوە قیصەو و فورسەت غەنیمەتە
مەعلوومی خاص و عامە: هەچی چوو، نەهاتەوە

میسلی شەراری کاغەزە، سووتاوە عومرمان
ڕۆمی کە دەفع بوو، گرێی دڵ دەفع دەبێتەوە

کاتێ هەموو کەس (خاص و عام) ئەوەیان لێئاشکرا بووبێ کە ئەوەی چوو، لە ناوکاتدا بەسەردەچێ و نایەتەوە، ئیتر چیرۆکی ڕابردوو بێتام دەبێ. لە هەمان کاتدا هوشیاربوون لەسەر ئەو ڕاستییە، نزیکمان دەخاتەوە لە ڕاستیەکی تر، کە ئەویش دەرککردنی هەنووکەیە. ئەو کەسەی گرەو دەباتەوە، ئەو کەسەیە کە لەم (وەقتە)دا دەستەگوڵی بەدەستەوەیە. حاجی قادر لە مەدا خۆی بەبراوە دەزانێ و دەڵێ:

لەم وەقتە، هەرکەسێ وەکو (حاجی) لە گوڵشەنا

دەستە گوڵی بەدەستەوەیە، دەستی بردەوە

ژیـان بـۆ حاجـی دەبێـتە جۆرێ لە گەمەکردن و ململانێ لەگەڵ کاتدا. بەشـێ لـە کـات بـەرەو ڕابـردوو ڕاپێچمان دەکاتـەوە و لەناو هەزار بە هـەزارەی چـیرۆکەکانیا خافڵمـان دەکـا. ئەوانـەی خـۆیان تەسـلیمی دەسـەڵاتی ڕابـردوو دەکـەن لـەناو بێتامـی چـیرۆکەکانیا خـۆیان لەبیر دەچـێتەوە و دەسـکەوتە هەنووکەیـیەکان دەدۆڕێـنن. تەنـیا ئەوانـە دەسـتەگوڵەکە دەبەنـەوە کـە ژیـان لەسـەردەمێتی و (وەقت)ی خۆیدا دەژیـن و دەپەڕنـەوە بـۆ داهاتوو. بەڵام ئەو دەستە گوڵەی حاجی لەو گەمەیـەدا لەگـەڵ کـات دەیـباتەوە چـییە؟ ئەمـە پرسـیارێکە پاشـان وەڵامی دەدەمەوە.

شیعری سێهەم

(بە قسەی بی سەر و پا)[٢٦]

بە قسەی بی سەر و پا، تاڵی مەکە لەززەتی خۆت
بێ موبالات مەسووتێنە، چرای فیکرەتی خۆت
حاڵە نەقدینەیە، موستەقبەل و ماچی پەشمە
بی ئەمەل صەرفی مەکە، سیم و زەڕی فورصەتی خۆت
ئەی سولەیمانی زەمان: ئاخیری دەیگێڕیەوە
بەحیکایەت، وەکو خۆت سەڵتەنەت و حیشمەتی خۆت.
من بە پەیغام و بە قاصد (موتەسەللی) نابم
تاکو بانگم نەکەیە بارەگەهی حەزرەتی خۆت
وەرە ئەی دڵ بەسیە، بیدە سەگانی دەری یار
دڵەکەی کوت کوتی من یا جگەری لەت لەتی خۆت
زوڵفی سەد دەفعە گوتی: خانە خەراب ڕووی مەدەرێ
حەیفە بەربادی مەکە شانی من و شەوکەتی خۆت
بۆچی یارانی وەتەن دڵ دەشکێنی «حاجی»
ظاهرا ناچیەوە تۆ، باسی مەکە غوربەتی خۆت.

[٢٦] دیوانی حاجی: سەرچاوەی پێشوو، ل: ٥٩.

لە مەسرەفکردنی زمانەوە بۆ بەرهەمهێنانی مانا:

یەکێك لە جۆرەکانی کات بەسەربردن و خۆدزینەوە لە کات، بریتیە لە قسە دەرپەڕاندن و لە مەسرەفکردنی وشە، کە حاجی قادر بە (قسەی بێ سەروپا) ناوی دەبات و پێشتریش نالی لە دۆخێکی زویربوون و تووڕەییدا ئەمەی ناونا بوو «هەرزەگۆیی و گەپ لێدان»[٢٧].

لەلای حاجی قسەی بێ سەروپا بەرهەمهێنانی زمان نیە، بەڵکو مەسرەفکردنیەتی، چونکە لە بەرهەمهێنانی زماندا کە نیشانەی بیرکردنەوەیە، چێژمان دەستدەکەوێ، لەکاتێکدا بەکارهێنانی زمان بەبێ بیرکردنەوە، ئەو چێژەمان لێ تاڵ دەکات. بێموبالاتی لە بەکارهێنانی زماندا، نیشانەی گوێنەدانە بەو ڕووناکاییەی لە ئەنجامی بیرکردنەوەوە پەیدا دەبێ. کەواتە هەروەکو چۆن قسەی بێ سەروپا، ئەو قسەیەی نە سەرەتای هەیە و نە ئەنجام، تاڵکردنی ئەو چێژەیە کە لە ئەنجامی تێفکرینەوە دێتە دەست، ئاواش بەلارێدا بردنی زمانە لە مەداری خۆی. چونکە ئەگەر زمان بەرهەمێکی بیرکردنەوە بێت و بەرجەستەکەری ئەو ڕووناکیە بێت کە فیکر بەرهەمی دەهێنێت لە ڕێگەی ڕێکخستنی زمانەوە، ئەوە قسەی بێ سەروپا بێموبالاتیە بەرامبەر بە مانای زمان:

بە قسەی بی سەر و پا، تاڵی مەکە لەززەتی خۆت
بێ موبالات مەسووتێنە، چرای فیکرەتی خۆت

[٢٧] ئاماژەیە بەم بەیتەی نالی:
«نالی حەریفی کەس نییە، ئیلف و ئەلیفی کەس نییە
بەیتی ڕەدیفی کەس نییە، هەرزە نویسە، گەپ دەکا»
بڕوانە دیوانی نالی، مامۆستایانی مدرس، ل: ١٠٠

بەلاّم چ شتێ، چ جۆرە بەکارهێنانێکی زمان لە دەرەوەی بیرکردنەوە، دەبێتە قسەی بی سەروپا، واتە دەبێتە (نا–زمان) و بەفیڕۆ سوتاندنی ئەو چرایەی فیکرەت و هزر هەڵیدەکات؟! حاجی لەمەدا ڕاشکاوانە مەبەستی خۆی ڕوونکردۆتەوە. ئەو پێیوایە ئەگەر چێژێ لە زماندا هەبێ، ئەوە ئەو چێژە لە ئەنجامی بیرکردنەوەیە لە ئێستا. بۆیە ئەگەر بیرکردنەوە، بیرکردنەوە نەبوو لە ئێستا، ئەوەی لە زماندا بەرجەستە دەبێت قسەی بی سەروپایە. واتە قسەکردنە لەسەر داهاتوو، کە هێشتا نەهاتووە و پەیڤینە لەسەر ڕابردوو، کە چیدی لێرە نەماوە. قسەکردنیش لەبارەی (نا–ئێستا) وە بۆ حاجی وەك (حیکایەت) دێتە پێش چاو، کە قسە کردنە لەسەر (نا–واقیع). ناواقیعیش ئەوەیە کە لە ئێستادا نییە. بۆیە قسەکردن لەسەر ئەو شتەی کە لە ئێستادا نییە، سەرفکردنی ئەو (سیم) و (زەڕ)ەیە کە لە(حالّ)ی هەنووکەدا هەمانە. ئەمەش جگە لە بێهیوایی (بێ ئەمەلی) شتێکی ترمان بۆ ناهێنێ. مرۆڤ کە دەرکی بە ئێستا نەکرد و لە هەنووکەدا نەژیا، با (سولەیمانی زەمان)یش بێت، ئەوە لە ناو حەکایەتدا، واتە لە (نا ئێستا)دا دەژی و ئەمەش وا دەکا ئەو (سەڵتەنەت و حیشمەتە)ی هەیەتی بابەتێك ، یان سەرمایەیەك نەبێت بۆ ژیان، بەڵکو بابەت و سەرمایەیەك بێت (بۆ گێڕانەوە):

حالّە نەقدینەیە، موستەقبەل و ماضی پەشمە
بێ ئەمەل صەرفی مەکە، سیم و زەڕی فورصەتی خۆت
ئەی سولەیمانی زەمان: ئاخیری دەیگێڕیەوە
بەحیکایەت، وەکو خۆت سەڵتەنەت و حیشمەتی خۆت.

حاجی لە شیعرێکی دیکەیدا باس لەوە دەکا، کە ئەو نیازی وابووە، یان تەماعی وا بووە هەم دنیا و هەم قیامەت بۆ خۆی بێت، بەلاّم لە غوربەت تێدەگات کە دنیای لە دەست دەرچووە و بە قیامەتیشی نەگەیشتووە. بۆیە ژیانی غوربەت ئەگەر ژیانێکی پادشایانەش بێت، هێشتا مرۆڤ ناتوانێ تێیدا سەردەمی لاوی و یادی ولاّت، لەبیر بکات:

تەماعم بوو دونیاو و عوقبا بخۆم
ئەمم چوو لەدەست ئەوم بۆ نەهات

لە غوربەت بە شاهیی لەبیر ناکرێ
زەمانی جوانی و یادی ولاّت[٢٨]

کەچی لەگەڵ ئەوەشدا نایەوێت ببێتە حیکایەتخوانی غوربەت و لە نۆستالیژیای ڕابردوودا خۆی نغرۆ بکا، چونکە بەو کارە هەم دڵی یارانی وەتەن دەشکێ و هەم ئێستای حاجی گیرۆدە دەبێ بە زەمەنێکەوە کە چیدی نەماوە. بۆیە دوا بەیتی ئەم شیعرەی لێرەدا تەئویلی دەکەم، جەختکردنەوەیە لەسەر بەیتی یەکەم، کە تیایدا گوتبووی: نابێت چێژی هەنووکەیی خۆمان تاڵ بکەین و لە جیاتی بەرهەمهێنانی مانا لە زماندا، قسەی بی سەروپا بکەین. بەهەمان شێوە حاجی لەگەڵ ئەوەشدا کە ناتوانێت (زەمانی جوانی) و (یادی ولاّت) لەبیر بکات، بەلاّم ناشیەوێت کاتی ئێستا بەهۆی باسکردنی (غوربەت)ەوە بە فیڕۆ بدات، چونکە ئەوەش جۆرێکی تری قسەکردنی

٢٨

بی سەروپایە. جۆرێکی تری تاڵکردنی لەززەتی بیرکردنەوە و بی موبالاتیە لە ئاست بیرکردنەوە لە ئێستا:

بۆچی یارانی وەتەن دڵ دەشکێنی (حاجی)

ظاهرا ناچیتەوەتۆ، باسی مەکە غوربەتی خۆت

ئێستا دەگەڕێمەوە بۆ ئەو بەیتەی پێشووتری حاجی و دووبارە پرسیار دەکەم: ئەو دەستەگوڵەی حاجی لە گەمەی نێوان خۆی و کات دا، بەدەستییەوەیەتی و گەمەکەی پێدەباتەوە چییە؟:

لەم وەقتە هەرکەسێ وەکو (حاجی) گوڵشەنا

دەستەگوڵی بەدەستەوەیە، دەستی بردەوە

ئێمە تێگەیشتین کە ژیان بۆ حاجی، ژیانە لە ئێستادا، ئێستای (نەقدینە) و پڕ لە فورسەت و (سیم و زەڕ). ئەمەیە ژیان لە گوڵشەندا بە مانا ئێستاییەکەی. مرۆڤ لە دەرەوەی تێفکرین لە ئێستا قسەی بی سەروپا دەکات و لە هەنووکەدا ناژی، بەڵکو لە حەکایەتدا دەژی. ئەو کەسەش کە لە حەکایەتدا بژی ناتوانێ دەستە گوڵی بە دەستەوە بێت. واتە ناتوانێت ئەو دەستمایەیەی بە دەستەوە بێت کە بۆ بردنەوەی گەمەکە لەگەڵ کات و لە پێناوی دەرککردنی ئێستادا پێویستی پێیەتی. ئەو کەسە ئەگەر حەزرەتی سولەیمانی زەمانیش بێت و خاوەنی سەڵتەنەت و حیشمەتیش بێت، گەمەکە لەگەڵ کاتی هەنووکەدا دەدۆڕێنێ و لە ئەنجامدا جگە لەگێڕانەوە و حیکایەتکردن هیچ دەستکەوتێکی تری نابێت. چونکە ئەو بێموبالاتانە چرای بیرکردنەوەی خۆی سوتاندووە و ڕووناکییەکی نەبووە ڕێگای ژیانی بۆ ڕووناک بکاتەوە.

حاجی پێیوایە تاقە ڕێگایەک کە وامان لێدەکا لەگوڵشەندا بژین، قسەکردن و بیرکردنەوەیە لە ئێستا و هەر ئەمەش بەرەو بردنەوەمان دەبات. ئێستای حاجی، ئێستای بەرهەمهێنانی زمانە و خۆ دوورخستنەوەیە لە قسەی بی سەروپا. ئەوەی حاجی لە ئێستادا بەرهەمی دەهێنێ، جۆرێکی، یان دۆخێکی تایبەتە لە زمان کە ئەویش زمانی شیعرە. شیعر بۆ حاجی ئەو دەستە گوڵەیە کە ناهێڵێت لە گەمەکردنیدا لەگەڵ کات، بدۆڕێ. شیعر بۆ حاجی بەرجەستەکردنی کاتی ئێستایە و ناسنامەیەکە حاجی خۆی لە ئەوانیتر پێ جیا دەکاتەوە. واتە لە ئەوانەی کات بە فیڕۆ دەدەن و ڕابردووی خۆیان دەکەن بە حیکایەت و داهاتوویان پڕ دەکەن لە (پەشم). بەوجۆرەش حاجی دەیەوێ ناسنامەی خۆی پەیوەست کات بە (ئێستا)وە. کاتی هەنووکە بکاتە کێشەیەک و شیعریش بکاتە گەرانتی ئەو ناسنامەیە. ئەمەش دەرگای باسێکی دیکەمان لەسەر دەکاتەوە.

بەشی سێیەم:

ئێستا، شیعر، ناسنامە

هەموو پرسیارکردنێك لە ئێستا و هەر جۆرە بەرجەستەکردنێکی کاتی هەنووکە، لە پەیوەندییەکی قوڵدایە لەگەڵ کێشەی ناسنامەدا. بە مانایەکی دی: هەموو پرسیارکرنێك لەوەی (من کێم؟) لە هەستیارییەکی قووڵەوە دێت بەرامبەر بە تێپەڕین و تێگەیشتنێکی تایبەتی لە کات. پرسیارێکی لەو بابەتە نەك هەر پرسیارێکە لەناو چوارچێوەی کاتێکی تایبەتدا دەکرێ، بەڵکو پرسیارێکیشە کاتی ئێستا و هەنووکەییبوون دەکاتە کێشەی سەرەکیی بۆ پرسیارکەر. چونکە ئەگەر هەموو پرسیارکردنێك لە ناسنامە، دەستنیشانکردنی ئەو چوارچێوەیە بێت کە تیایدا خود پێناسەیەك بۆخۆی بەدەست دەهێنێ، ئەوە چۆن خود دەتوانێ ئەو بەشە لەخۆی کە لە ڕابردوودایە و ئەوبەشەی کە لەداهاتوودایە و ئەمانە هەردووکیان لە (ئێستا)دا نین، یەکبخاتەوە و لەکاتی هەنووکەدا خۆی وەکو *خودێکی یەکپارچە* پێناسە بکات.

بەشێوەیەکی پراکتیکی حاجی قادر ئەو ڕێگایەمان لێدەگرێ کە خود وەك خودێکی یەك پارچە پێناسە بکەین، چونکە ئەو، ئەو بەشە لەکات ڕەتدەکاتەوە کە لەڕابردوودایە و ئەو بەشە لە خود کەمبایەخ دەکات کە لە داهاتوودایە. خود لەلای حاجی دەبێتە خودێکی بی ڕابردوو و بی داهاتوو. یان ڕاستره بگوترێ: ڕابردوو و داهاتوو

سەبارەت بە خود لە (ئێستا)دا، بایەخێکی ئەوتۆیان نیە، چونکە کاتێك خود بە ڕابردووەوە گیرۆدە دەبێ، دەکەوێتە حەکایەتکردن و ئەوکاتەش کە فورسەتی حاڵی نەقدینە ناقۆزێتەوە، لە داهاتودا بێ (ئەمەل) دەبێ.

بەم پێیە خود تەنیا لە دۆخێکی هەنووکەییدا، خودێکی خاوەن ناسنامە و خودێکە کاتی خۆی دەژی و لە ئێستاییبوونی خۆیدا بەرجەستە دەبێت. حاجی قادر خۆی وەك ئەو خاوەن ناسنامەیە پێناسەدەکا، کە دەرکی (ئێستا)ی کردووە و بەمەش گرەوی لەکات بردۆتەوە بەوەی نەهێڵێ کات لەڕەوتی تێپەڕینی خۆیدا، حاجیش بکاتە بەشێ لە ڕابردووی خۆی. چونکە حاجی قادر خۆی بە بەرهەمی ئێستا دەزانێ و بە بەرجەستەکردنی خۆی لە ئێستادا (بەهۆی شیعرەوە)، ڕێگیریی دەکا لەوەی لەناو زەمەندا بیر بچێتەوە:

زەمانی حاڵە (حاجی) حاصلی تۆ،

دەبێتە دوێنێ، ئەمڕۆ، میسلی فەردا

(دیوان ل:٤٣)

زەمانی (حاڵ) و سەرمایەی بەد و نیکت نەبوو کەڵکی

لە موستەقبەل بلێ: حاجی لە (ماچی) دا زەمانی بوو

(دیوان، ل:١٠٣)

بۆ ڕوونکردنەوەی زێدەتری ئەم بۆ چوونە، بە پێویستی دەزانم جۆرە بەراوردێك لە نێوان ئەو شیعرانەی حاجیدا، کە ڕاستەوخۆ باس لە کات دەکەن لەگەڵ ئەو شیعرانەی کە باس لە شیعر دەکەن، بکەم. چونکە حاجی بە دیوێکدا ستاییشی (ئێستا) دەکات و بە دیوەکەی تریشدا و

له هەمان دۆخی ئێستادا ستاییشی شیعر دەکات. بەمجۆرەش پەیوەندییەك لە نێوان زەمەنی ئێستا و شیعردا دروستدەکات و وەك پێشتریش گوتم، شیعریش ئەو (دەستە گوڵە)یە کە حاجی بەهۆیەوە گرەوی پێ لە زەمەن دەباتەوە. شیعر وەك دۆخێك لە زمان و زمان وەك کردەیەکی مرۆڤانە و وەك بەرجەستەکەری ناسنامە، ئەو دەربڕینەیە کە زەمەن لە خۆیدا جێدەکاتەوە، بەجۆرێ کە لە (موستەقبەل)دا، کە هێشتا نەهاتووە دەتوانرێ بگوترێ: حاجی لە (ماچی) دا، خاوەن (زەمان)ی خۆی بوو. واتە کاتی داهاتوو بەوە شانازی بکات، کە بەیادهێنەرەوەی (زەمانی حاڵ)ی شاعیرە لە ڕابردوودا و بەمەش ئەو ڕابردووە لە (ئێستای داهاتوو)دا بەرجەستە ببێت. ئەمەش بە مانای ئەوەیە شیعر وەك دۆخێك لە زمان و زمان وەك بەرجەستەکەری ناسنامە، ئەو بوارەیە کەئیمکان دەداتە حاجی باس لە مانەوە و زیندوێتی خۆی بکات لە ناو (حاڵ)ی هەموو ئەو کاتانەی لە داهاتووشدا دێن. ئەو ڕاشکاوانە گوتویەتی:

ئەوی شاعیر نەبێ کوڕە وجاغی
لە سایەی شیعرەکان، بابی کوڕانم

(دیوان، ل:٧٦)

یان نووسیویە:

ئەگەر کوردێك قسەی بابی نەزانی
موحەققەق داکی حیزە، بابی زانی

(دیوان، ل:١٤٦)

بە چاوپۆشی لەو ڕوانگە نێرانەیەی لەو دوو بەیتەدا ئامادەییان هەیە و بەهۆیەوە لەلایەکەوە: شیعر وەك وەچەی ڕێز لێگیراوی سیستەمی

باوکسالاری، کە کوڕە، خراوەتە ڕوو، لەلایەکی تریشەوە، بنەچەیەکی باوکسالارانەی بۆ زمان لەپێشچاو گرتووە، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا حاجی مەسەلەی زمان و شیعر وەك مەسەلەیەکی چارەنووس ساز دەخاتە ڕوو، کە پەیوەندی بە ناسنامەی مرۆڤەوە هەیە.

بۆ تێگەیشتن لەو پەیوەندیەش، پێویستە بزانین حاجی لە دیوانەکەیدا زیاتر لە یازدە شیعری بە تایبەتی و ڕاستەوخۆ بۆ دووان لەبارەی کاتەوە، تەرخانکردووە، یاخود دەتوانین بڵێین کاکڵەی مانای ئەو شیعرانە لە دەوروبەری کات دەخولێنەوە. لەو یازدە شیعرە، یان بەیتە شیعریانە حەوت بەیتیان جەخت لەسەر (ئێستا) دەکەنەوە، لە قەسیدەی (گوتم بە بەختی خەواڵوو)شدا تا بەیتی ژمارە (٣٢) ستایشی ڕابردوو دەکات و پاشان کە خەبەری دەبێتەوە، زەمەن دەبێتەوە کاتی ئێستا[٢٩].

لە هەمان کاتا حاجی زیاتر لە (١٨) شیعر و بەیتە شیعری هەیە کە تیایاندا ڕاستەوخۆ ستایشی شیعر دەکات، یان ناوی ئەو شاعیرانە دەهێنی کە لە بواری شیعردا بۆ حاجی سەرمەشقن و لە ناو ئەوانەشدا (نالی) سەردەستەی شاعیرانە، کە یازدە جاران ناوی هاتووە. بەم پێیە تێڕوانینی حاجی بۆ شیعر پەیوەستە بە تێگەیشتنی ئەو لەکات، بە تایبەتیش کاتی ئێستا.

بە پێی ئەو تێگەیشتنە، کاتی (ئێستا) کاتی (نەقدینە) و کاتی (فورصەت) و کاتی کردە و جوڵەیە. مرۆڤ لە ناو کاتدا بوونەوەرێکی چاوەڕانکردوو و بێدەسەڵات، یان کائینێکی گریاو نییە بەسەر ڕابردوودا، بەڵکو بکەرێکە، لە هەنووکەی بوونی خۆیدا دەژی و بوونی

[٢٩] دیوانی حاجی قادر: ل: ٣٥ و بەرەو دوا.

خۆی بەهۆی کردەکەیەوە لە (حاڵی نەقدینە) دا دەسەلمێنێ. واتە بە هۆی کردەکەیەوە دەبێتە خاوەن ناسنامە، ناسنامەی ئەویش ئەنجامی هووشیاربوونی ئەوە بەرامبەر بەکاتی ئێستا و ئێستاش ئەو کاتەیە کە تیایدا وەك بکەر دەربکەوین و بەمەش ببینە خاوەن خودی خۆمان.

ئەو کردەیەی کە خود وەك بکەر لەکاتی ئێستادا پێی هەڵدەستێ، بریتیە لە دوور کەوتنەوە لە حیکایەت و قسەی بێسەر و پا، واتە بریتیە لە بەرهەمهێنانی فۆرمێك لەزمان کە ئەویش زمانی شیعرە. خود تەنیا لە ناو زمانێکی تایبەتدا، خودێکی خاوەن ناسنامەیە و ئەم ناسنامەیەش ئەوەیە کە دەمێنێتەوە، یان پێویستە بمێنێتەوە، چونکە بەڵگەیە بۆ بوونی ئێمە لە زەمەنی خۆماندا. شیعری (خانی و نالی)ش لەو بابەتەن و حاجی دەیەوێت لە ڕێگەی بەرهەمهێنانی شیعرەوە، بێتە خاوەنی هەمان ناسنامەی ئەوان:

ئەمانە زادەیی ئەفکار و خۆشەویستی منن
ئەگەر قەبیح و کەریهن، ئەگەر شەل و ئەعما

(دیوان ل:٣٦)

وای بخوێنن لەوەجهی موحتاجی
وابزانن بە خۆیەتی (حاجی)
هەم ڕەواجی بدەن لە هەر لاوە
تێ نەگەن مردووم، بڵێن: ماوە

(دیوان ل ٢٠٩)

لە ڕاستیدا ئەوەندەی حاجی قادر لە (ئێستا)ی خۆیدا تەماهی لەگەڵ شاعیرانی سەردەمی خۆی و پێش خۆیدا دەکات، ئەوەندە خۆی لە هاوسەردەمەکانی بە نزیك نازانێ و ڕەخنەیان لێدەگرێ و ئامۆژگارییان دەکا بەوەی کە قەدری زمان بزانن و شیعری شاعیران بپارێزن:

وونی مەکەن وەکو ئاثاری (نالی)ی و (کوردی)

(دیوان ل ٣٦)

ئیتتیفاقەن ئیتتیفاقم بوو لەگەڵ (نالی) وەکوو
تاجیر و گەوهەر لەگەڵ گەوهەر فرۆش و موشتەری

(دیوان ل١٤٥)

سەد قوببەیی خەورنەق و سەددی سکەندەری
ناگاتە بەیتە کاوڵی (نالی) و مەکانەتی

(دیوان ل : ١٥٨)

کوردەکی کۆیی – کەوتەوە یادم
پێم گوت: ئایا چلۆنە ئوستادم؟
....
واقیعە خزمەتی لە بۆ خوایە
چ دەبوو گەر بە کوردی نەبوایە
هەر کەوای گوت، وەها موکەددەر بووم
وام دەزانی کەوا لەدین دەرچووم
گوتم: ئێستاش لەسەر کەری ماوی
چابوو مستم نەدا لە نێو چاوی

(دیوان ل: ٢٤٠)

شیعر بۆ حاجی زادەی بیرو خۆشەویستیە بۆ زمان، نەك بۆ هاوزمانان، هاوزمانان قەدری شیعر نازانن، هەروەك چۆن قەدری شیعری شاعیرانی پێشووتریشیان نەزانی و ونیانکردن. ئەمە جگە لەوەی ئەهلی زەمانە بەگشتی لەلای حاجی، خەڵكانێكی نەزان و گێلن و بۆ گەیشتن بە بەهەشت عەقڵی خۆیان تەسلیمی ئەو كەسانە كردووە كە جگە لەتەمبەڵی هیچی دیكە فێری مرۆڤ ناكەن، بەبێ ئەوەی بزانن كە بۆ چوونە (جەننەت) تەمبەڵی و ڕیش بەردانەوە، دادی كەس نادات:

ئەهلی جەننەت، نەشوان و گاوانە
صاحیبی فەنن و عیلم و عیرفانە

هەرچی بێ بەهرەیە لە كەسبی كەماڵ
دەبێتە دەروێش و مارگر و حەممالْ
....
كوردی ئێمە نەزان و پاشكەوتن
پێكەوە پووش و ئاگر و نەوتن
....
لێی گەڕێ قەومی تۆ هەموو مارن
دزو حیز و پیاو كوژ و هارن

(دیوان ل" ١٨٧، ١٨٨، ١٩١)

كەواتە حاجی لە هاو زمانان و هاوسەردەمەكانی تووڕەیە، چونكە لە ڕێگەی ونكردنی شیعرەوە، ناسنامەی خۆیان ونكردووە. لە كاتێكدا ستایشی ئەوانەی وەكو (خانی و نالی) دەكا، كە لە سەردەمانێكی تردا ناسنامەی خۆیان لەناو شیعردا بەرجەستە كرد و بەمەش هەم خۆیان

و هەم زمانی ئێمەیان لە شاڵاوەكانی دەسەڵاتی بیرچوونەوە پاراست. لێرەشەوە دەتوانین بڵێین: لە ڕوانگەی حاجی قادرەوە هاوسەردەمی مەرجی هاوناسنامەیی نییە. چونكە زۆرن ئەوانەی لە سەردەم و كاتی شاعیردا دەژین و خافڵن لە ئێستای خۆیان و لە قسەی بێ سەروپا زیاتریش، هیچی تریان لەدەم نایەتە دەر. ئەوان مانا بەرهەم ناهێنن لە زماندا، بەڵكو زمان وەك هۆیەكی كات بەسەربردن مەسرەف دەكەن، بۆیە ناسنامەی ئەوان جیاوازە لە ناسنامەی حاجی كە لە ئەنجامی ئامادەبوون لەدۆخی (ئێستا)دا بەرجەستە بووە و ئەم ئێستایەش ئێستایەكی شیعرییە. واتە لە فۆرمێكی تایبەتی زماندایە. بەمجۆرەش كاتی ئێستا بۆ حاجی ئەو كاتە نییە كە هەموومان وەك كورد تیایدا دەژین، بەڵكو ئەو كاتەیە كە ئێمە هاوناسنامەین. كاتێ كە شیعر ناسنامەی ئێمەیە. لێرەشەوە تێدەگەین بۆچی ستایشكردنی ئێستا، یان كاتی هەنووكە لە لای حاجی هاوتەریبە بە ستایشكردنی شیعر و شاعیران. چونكە شاعیرەكان هاوكاتی ئێمەن و هاوزمان و هاو ناسنامەمانن، نەك هاوسەردەمەكان. حاجی بەباشیی دەركی بەوە كردووە، ئەوەی دەمێنێتەوە شیعرە و فۆرمی شیعریانەی زمان بەرجەستەكەری ناسنامەی مرۆڤە لە ئێستادا. بۆیە ئەگەر حاجی بیەوێت بمێنێتەوە، دەبێت بوونی خۆی وەك بكەرێك لە ئێستای ژیانی خۆیدا، بەهۆی شیعرەوە بسەلمێنێ و خۆی بخاتە ڕیزی ئەو شاعیرانەی كە وێڕای تێپەڕینی سەردەمەكەیان، كەچی هاوكات و هاوناسنامەی ئێمەیشن لە ئێستادا. بەم پێیەش ئاشكرا دەبێ كە گەمە و شەڕ و هەستیاریی حاجی بەرامبەر بەكات، نە لەترسی مەرگە، بەڵكو لە پێناوی شیعر و زماندایە وەك ئەو بوارەی كە مانەوەمان بۆ

دەستەبەر دەکا و ناهێڵێ لەگەڵ تێپەڕینی بێ ئەمانی کاتدا ون و نغرۆ ببین.

وەلێ ئایا بەڕاست ئەو خەسڵەتانە چین لە شیعردا کە ناهێڵێت مرۆڤ بکەوێتە خانەی لەبیرچوونەوە و ئەو هێزە چییە لە زماندا وادەکات ببێتە هێزێکی بەرەنگاری لە ئاست (زەمەن)دا؟

بۆ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارانە هەوڵدەدەم لە خەسڵەتەکانی زمان و زمانی شیعری، وەکئەوەی حاجی باسیان دەکات، بدوێم. ئەمەش بۆ ئەوەی تێبگەین کە تێگەیشتن لە کات نەک هەر پەیوەستە بە ناسنامەوە، بەڵکو پەیوەستیشە بەتێگەیشتن لە تواناکانی زمانەوە، بەتایبەتیش زمانی شیعر.

خەسڵەتەکانی شیعر، دەسەڵاتی زمان

لەم برگەیەدا هەوڵی من بۆ ئەوەنییە تیۆرەکانی زمان و فەلسەفەی زمان بەسەر بکەمەوە، یان بیانکەمە هۆکارێکی بەرچاوڕوونیی بۆ تێگەیشتن لە شێوازی دەرککردنی حاجی قادر بۆ زمان و زمانی شیعری. بەڵکو دەمەوێ بزانم چاوەڕوانییەکانی حاجی لە زمان چین و زمانی شیعر لەلای ئەم شاعیرە چ توانایەکی هەیە و خەسڵەتەکانی کامانەن. بەمانایەکی تر، دەمەوێ ئەو سنووران بناسمەوە کە حاجی لە چوارچێوەیاندا هوشیاری خۆی بەرامبەر بەزمان دەردەبڕێ. هەڵبەتە بە پێویستی دەزانم ئەوە بەیادی خوێنەر بهێنمەوە کە حاجی قادر لە شیعری کلاسیکیی ئێمەدا یەکەم شاعیر نییە باسی لە زمان و زمانی شیعری کردبێ و لەو دەلاقەیەشەوە هووشیاری خۆی لە ئاست زمان و دەسەڵاتی زماندا بەیانکردبێ. شیعری کلاسیکیی ئێمە نمونەگەلێکی بەرچاوی سەبارەت بە هووشیاری شاعیرانمان لەسەر زمان تێدایە و پێشینەی ئەمە دەگەڕێتەوە بۆ شاعیرانی مەزنی وەك (جەزیری، خانی و مەولەوی و ئەوانیتر و لەگەڵ نالیی شاعیریشدا ئەم هووشیارییە دەگاتە پلەیەکی زۆر بەرز). وەلێ ئەگەر لەلای ئەم شاعیرانە، جگە لە نالی، بیرکردنەوە لە زمان لە چوارچێوەی چەند بەیت و نیوە بەیتێ تێپەڕی نەکردبێ، ئەوە لەلای حاجی زمان و هووشیاریی بەرامبەر بەزمان دەبێتە پرۆژە و بەشێکی زۆری

شیعرەکانی ئەم شاعیرە شایەتی ئەم بۆ چوونە دەدەن. خاڵی جیاکارە لە نێوان حاجی و شاعیرانی پێش خۆی هەر لەڕووی چەندایەتییەوە نییە، بەڵکو هووشیاریی ئەو بەرامبەر بە زمان ڕەهەندێکی چۆنایەتیش وەردەگرێ. ئەگەر بۆ شاعیرانی پێش حاجی، زمان تەنیا هۆکارێکی دەربڕین و جوانکاریی شیعر و خۆسەلماندنی زمانی کوردی بوبێت وەك زمانێکی پەراوێزی لە ئاست و هاوشان بە زمانە دەسەڵاتدارەکانی وەك فارسی و عەرەبی و تورکی، ئەوە لەلای حاجی، وێڕای ئەو خەسڵەت و ئەرکانەی زمان، ڕەهەندگەلی جیاوازتریش و ئەرکی زۆر زیاتریشی دەکەوێتە سەرشان.

دەتوانین بوونی زمان لەلای حاجی بکەینە دوو لق، واتە زمان لە تێڕوانینی ئەودا دوو ئاست بەخۆیەوە دەگرێ: ئاستی گشتی و ئاستی تایبەت. ئاستی گشتی زمان، ئەو ئاستەیە کە هاوزمانان و خەڵك، کورد و کۆیی و سلێمانی و.. لە ژیانە ڕۆژانەی خۆیاندا بەکاری دەهێنن. بەهۆیەوە لە یەکتر حاڵی دەبن و زۆر جارانیش قسەی بێ سەروپای پێدەکەن، لە بابەت ئەو قسانەی کوردە کۆییەکە سەبارەت بەزمانی کوردی بەحاجی قادریان دەڵێت[٣٠]. یاخود لەبابەت ئەوانەی خۆیان بە (ئوستادی فارسی و تازی) دەزانن و دەیانەوێ لەسەر حیسابی زمانی کوردی ببنە (فەخری رازی):

ئاخر ئەم عەقڵەیان هەبوو بۆیێ
گەر سولێمانیەیە وە یا کۆیێ

[٣٠] دیوانی حاجی، ل: ٢٣٩–٢٤٢.

بوونە ئوستادی فارسی و تازی
تا گەیشتن بە فەخرەکەی ڕازی

(دیوان ل: ٢٤١)

زمان لەلای ئەمانە ئەو زمانەیە کە لە خانەقا و تەکیەکاندا، بەناوی شەریعەت و ئاییندارییەوە، خەڵکی فێری (تەمبەڵیکردن، ڕمووز و ڕاز ونیان) دەکات و ئەوانیتریش، واتە غەیرە مسوڵمانان لەسەر ئاستی (گاوربوون، هیندبوون و جوولەکەبوون) پۆلێن دەکات. زمانی ئەمانە زمانی زیکر و دووعایە، زمانێکە لە مرۆڤدا ڕۆحی ملکەچی، ڕیاکاریی و چێژپەرستی و تەماعکاری بەرهەم دەهێنێ. ئەم زمانە بەرجەستەکەری دۆخی بیر کردنەوە و تێڕامان نییە و هزر لە زمانێکی وەهادا ڕووناکی بەخش نیە. ئەم زمانە نامان گەیەنێ بە ڕۆشنگەری:

شەریعەت گەر بزانی یا نەزانی
وەکو کەر دەچنە بن باری گرانی

(دیوان, ل:٢٥٨)

وەنەبێ ئەمە تەنها ئاستی زمانی خەڵکە ئاساییەکە و شێوازی ژیانی ئەوانە بێت کە لە پەنجەرەی خانەقاوە دەڕواننە جیهان. بەڵکو ئەمە هەمان ئاستی زمانیشە لەلای (عولەما)کان و ئەوانیش لە زمانی خۆیاندا هەمان نەزانی بەرهەم دەهێننەوە کە دژی دینامیەتی زمان خۆیەتی و بێئاگایی لێدەڕژێ، وەکئەوەی حاجی باس لە پسپۆڕە ئەکادیمییەکان و ڕۆشنبیرانی ئەمڕۆمان بکات:

یەکسەر عولەما درشت و ووردی
ناخوێننەوە دوو حەرفی کوردی

ئوستادی خەتن لە ئەم سیانە
وەك دی لە زوبانی خۆی نەزانە

(دیوان، ل: ٢٦٣)

ئەم ئاستە لە زمان لەسەر پرنسیپی چەقبەستن و دووبارەکردنەوە کار دەکات. توانای تێپەڕاندن و نەرێتشکێنی نییە و ڕێگریشە لەبەردەم گەشەی «خوێندەواری و کیتابەت». ئەم زمانە «نە تەرجەمەی پێدەکرێ» نە توانای ئەوەی هەیە «ئەسراری کتێبی خەڵقی تر» ئاشکرا بکات. زمانێکە مەسرەف دەکرێت و بەرهەم ناهێنێ، هەر بۆیەش ئەم زمانە زمانی هۆشیارکردنەوە نییە و بێئاگایە لە تێپەڕینی کات و بێتوانایە لە بەرجەستەکردنی ناسنامەدا. ئەمە زمانی ملکەچییە و قاموسەکەی پڕە لەو وشە و دەستەواژانەی مرۆڤ بچوك دەکەنەوە، فێری ئەوەی دەکەن خۆی بە (غولام) و (نۆکەر) و بزانێ و بە «قوربان قوربان»شوێنکەوتەی ئەوانیتر بێ، کە ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی ڕۆحی کۆیلایەتی تێدا بخەملێت. هەر ئەم ڕۆحی خۆ بە کۆیلە و کەمزانییەشە وایکردووە هاوزمانەکانی حاجی لەناو خۆیاندا دوژمنی یەکتربن وبۆ ئەوانیتریش ببنە گزیر و سەپان و نۆکەر و بوونی خۆیان لە بوونێکی سەربەخۆوە بچووك بکەنەوە بۆ سەر ئاستی بوونێکی شەرمنانە.

با چەند نمونەیەك لە شعرەکانی حاجی بهێنینەوە، کە ڕێگەی ئەم جۆرە خوێندنەوەیەمان بۆ ئاسان دەکەن:

هەر کوردە لە بەینی کوللی میللەت
بێ بەهرە لە خوێندن و کیتابەت
بێگانە بە تەرجەمەی زوبانی

ئەسراری کتێبی خەڵقی زانی

....

میللەتی بێ کتێب و بی نووسین

غەیری کوردان نیە لەڕووی زەمین

(دیوان، ل: ٢٦٣– ٢٦٤)

میللەتیش هێند کەرن وەکو جاران

دەستیان ماچ دەکەن، دەڵێن: قوربان

(دیوان، ل: ٢١٤)

قەید و تەذبیب و شەرع و حاشیەکان

بوونە سەددی مەعاریفی کوردان

(دیوان، ل: ٢٢٧)

عولەمامان بە قەولی بێ سەروپا

پاکی خنکا لە بەحری ووشکی هەوا

صنعەتێك فێر نەبوون لەپاش تەحصیل

سەیری چۆن بۆ مەناهی بوونە دەلیل

(دیوان،ل:٢٣٦)

بۆ ئەمیرانی غەیرە دەبنە گزیر

نەك لە خۆیان یەکێکی بێتە ئەمیر

(دیوان،ل:٢٣٧)

حاجی قادر لەبەرامبەر ئەم دۆخەدا، لەلایەکەوە، خەم دەخوات، عەزاب دەکێشێ و دەیەوێ لە هۆکارەکانی تێبگات و کوردان هاندەدات لەو بارودۆخە خۆیان ڕزگار بکەن:

من لەغەمخواری ئەم قسانە دەکەم

وەرنە پەشمە لەلام هەموو عالەم

(دیوان، لا:٢١٤)

دەفەرمووی ئەم عەزابە بۆچ دەکێشی

چ مەلزوومە ئەگەر چاووت نەیێشی

(دیوان،لا:٢٣٠)

لەلایەکی دیکەشەوە، حاجی لە دژی زمانی کۆیلەیی و نەریتپەرستی و ئەو زمانەی کە لە ناخی مرۆڤدا «بێ شعوری و گێژ و وێژی» دەچێنێ و وایان لێدەکات ببنە «موتیعی لۆتیی خوێڕی و هەرزەبێژ»[31]، کار دەکات بۆ هێنانە ئارای زمانێکی تر. زمانێك تواناى دەقشکێنی و تێپەڕاندنی هەبێت لە هەموو ئەو ڕێگرانەی کە لەبەردەمیدان و ناهێڵن مرۆڤی کورد بەرەو ڕۆشنگەری بڕوات و لە هەرزەبێژی ڕزگاری ببێت. ئەم زمانەی حاجی کاری پێ دەکات، ئاستێکە لە زمان کە دەرك بە گۆڕانی زەمەن دەکات و بارگاوییە بە خەون و ڕوئیا. زمانێکی فرە ڕەهەندە و چەقبەستوو نییە و دینامیکانەیە.

ئەمە ئاستی دووەمی زمانە، زمانێکی تایبەتە و زمانی ناسنامە و خۆسەلماندن و مانەوەیە. ئەمە زمانی شیعر و شاعیرەکانە، یان ڕاستتره بگوترێ: ئەمە هەمان زمانە کە زەینی شاعیرانی بۆ بەرجستە کردووین و شیعرەکانیشیان گەواهی ئەوە دەدەن کە ئەوان لە (کات)ی خۆیاندا ژیاون و ئاگا بوون بەرامبەر بەو جیهانەی تێیدا ژیاون. ئێمە بەهۆی ئەم ئاستە لە زمانەوە، لەگەڵ ئەواندا دەچینە پەیوەندییەوە، لە کاتێکدا هەزاران کەس هاوسەردەمی ئەوان بوون و ئێستا ئێمە

[31] دیوانی حاجی، ل: ٢٣١.

ناتوانین پەیوەندییان پێوە بکەین، چونکە شوێندەستێکیان بۆ بەجێ نەهێشتووین و مردوون. شاعیر دەتوانێ لەیەك سەردەمدا لەگەڵ هاوزمانەکانیدا بژی، بەڵام مەرج نییە هاوناسنامەیان بێت. چونکە زمانی هاوسەردەمەکان زمانێکی گشتی و پڕە لە قسەی بێ سەروپا، کە نیشانەی بێئاگایی ئەوانە لە ئاست (ئێستا)ی خۆیاندا. شاعیر بەهۆی زمانە تایبەتیەکەی خۆیەوە، هەم خۆی لە هاوسەردەمەکانی دابڕ و جیا دەکاتەوە و هەم لە سەردەمەکانیتردا خۆی بەرجەستە دەکاتەوە و دەبێتە هاوزمان و هاوناسنامەیان. خۆی لە هاوسەردەمەکانی دابڕ دەکات چونکە ئەوان زمان تەنیا لە ئاستی مەسرەفکردنی ووشەکاندا بەکار دەهێنن وچاوەڕوانییەکی تایبەتییان لە زمان نییە. لەکاتێکدا حاجی قادر وەك شاعیرانی سەرمەشقی خۆی، بەوەی کە لە سەردەم و کاتی ئێستای خۆیدا ئامادەیی هەیە و هووشیارە بەم ساتە وەختە، ئەوە هەموو ڕەهەندەکانی ئێستاش لە زماندا بەرجەستە دەکات. زمان بۆ حاجی دەبێتە ئامانج، هەر بۆیەش ئەو زیاتر لە(٤٥) جار لە شیعرەکانیدا باس لە شیعر و زمان دەکات و زیاتر لە (٢٥) بابەت دەست نیشان دەکات کە هەموویان ئەو بابەتانەن حاجی چاوەڕێ دەکات لە شیعر و زماندا ئامادەییان هەبێت. هەموو ئەو چاوەڕوانیانەی حاجی لە زمانی شیعر، چاوەڕوانیی واقیعیانەن و سیمایەکی زیندووی ئێستایی دەدەنە زمان و شیعر، کە لە زۆر ڕووەوە جیاوازن لەو خەسڵەتانەی کە لەزمانی هاوسەردەمەکان و مەسرەفکەرانی زماندا هەن و پڕن لە دەربڕینی ناواقیعیانە و خورافیانە. بەوجۆرەش، حاجی بە بارگاویکردنی زمان بە کێشە و بابەتەکانی (هەنووکە)، زمان لە کۆت و بەندی بابەتە کۆنەکان ڕزگار

دەکات و زمان دەکاتە زمانێ بۆ *ئێستا*، یان دەیکاتە زمانی ئێستا و بەمەش دەسەڵات بۆ مرۆڤ دەگەڕێتەوە تا بەهۆی زمانی ئێستاوە، بە جۆرێك تەعبیر لە جیهانی خۆی بکات، کە تەعبیرکردنی خودێکی هۆشیار و خاوەن ناسنامە بێت، نەك خودێکی ملکەچ و ترسنۆك و بێ ناسنامە.

بۆ ئاسانکردنی کاری خوێنەر دەمەوێت لە ڕێگای دوو پۆلێنکردنەوە هەم بابەتەکان و هەم نمونەی ئەو شیعرانەی حاجی کە تیایاندا باس لە زمان و شیعر دەکات، بخەمە پێش چاو. دەمەوێت ئەوەش بڵێم کە بەهیچ جۆرێك نە بابەتەکان و نە نمونە شیعرییەکان، هەموو ئەو بابەت و نمونانە نین کە لە دیوانەکەی حاجیدا هەن. بۆی هەیە لە ڕێگەی توێژینەوەی ووردەوە، گەلێ بابەت و نموونەی تر بدۆزرێنەوە کە هەموویان جەخت لەسەر ئەو چاوەڕوانی وخەسڵەتانە دەکەنەوە، کە حاجی پێی وابووە خەسڵەتی زمانێکی زیندوون و بابەتی شیعرن. بەمکارەش ئەو هیچی نەدەکرد لە فراوانکردنی پانتایی زمانی شیعری و داڕشتنەوەی پێناسەیەکی دی بۆ زمانی کوردی، زیاتر.

پۆلێنکردنەکان

(بابەتەکان وخەسڵەتەکانی زمان و شعر لەلای حاجی قادر):

بەپێی ئەم پۆلینکردنە بۆ بابەتەکان، یان خەسڵەتەکانی زمان و زمانی شیعری، دەتوانین بڵێین: زمان بەگشتی و زمانی شیعریی بەتایبەتی لەلای حاجی قادر، (پێکهاتوە لە:)، یاخود (سوودەکانی ئەمانەن:) و ئیمکانیەتەکانی ئاوا و ئاوان و سنوورەکانی بربیتن لە..).

حاجی بەهۆی ئەو پەیوەندییە زۆرانەی لە نێوان زمان و زمانی شیعری و ئەو بابەتانەدا، دەسنیشانیان دەکات، دەلاقە و بواری فراوان لەبەردەم زماندا دەکاتەوە و دەیکاتە زمانی ژیان و لە چەقبەستوویی ڕزگاری دەکات. سەرەتا بابەتەکان و پاشان نموونەی شیعرەکان دەنووسمەوە.

بابەتی شانازیکردن بە شیعرەوە:

هەتا لە خیططە یی بێگانە فەخری پێوە بکەم
لە بەینی زومرەیی ئەحیاو و مەجمەعی مەوتا

(ل٣٦)

بابەتی زمان هەڵە و خەتا دەکات:

لەپاش ئەوەی کە تەصیحە و موتاڵەعەی بکرێ
بە یادی من لەبەری کەن لەڕوویی میهر و وەفا

نیە لە مومکینی ئیمکان خەتاو و سەهوی نەبێ

(ل ٣٦)

بابەتی پەیوەندیی شیعر و خۆشەویستی:

ئەمانە زادەی ئەفکار و خۆشەویستی منن
ئەگەر قەبیح و کەریهن، ئەگەر شەل و ئەعما

(ل ٣٦)

بابەتی زمان و ڕەوانبێژی:

مەڵێن فەصاحەتی کوردی بە فارسی ناگا
....
بەلاغەتێکی هەیە، هیچ زووبانێ نایگاتێ

(ل٣٧)

شەهسواری بەلاغەتی کوردان
یەککەتازی فەصاحەتی بابان

(ل ٢١٩)

بابەتی شیعر و زێڕ و زیو و دراو:

بەڵام ئەوانی کە صەڕڕافی زێڕ و زیوی قسەن
بەشەهـ ڕەوایی دەزانن، چ سککەیێکە ڕەوا

(ل ٣٧)

لەلای ئەربابی خۆی بۆ قەدر و قیمەت
خەزێنەی گەوهەر و کیسەی دراوە

(ل ١٠٦)

خەزنەیێکە بەیتی من، دوو میصرەعم داخستووە

(ل ١٣٠)

به ئومێدی دووسێ دانەیە حاجی

بە هەرزانی دەدا دووڕڕی گرانی

(ل ١٤٨)

ئێستە خەڵقی لە حەسرەتی دەمرن

بەیتەکانی لە زێڕو زیوو دەگرن

(ل ٢١٧)

بابەتی زمان وەستان، سنووری زمان و وڕێنەی زمانیی:

گەلێ قسەم لە دڵا بوو، حیکایەتم مابوو

کە چی لەبەختی کەچم خامە نووکی لێرە شکا

(ل ٣٧)

داستانی هیجری من شەرعی بەنووسین ناکرێ

پێت دەڵێم: چۆنە ئەگەر چاوم بە چاوت کەوتەوە

(ل ١٢٧)

با بڵێن: ئەم شێتە قەحپە مردووە

چەند وەڕیوە، چەند وڕێنەی کردووە

(ل ٢٠٤)

سەد قائیمە و قەصیدە، کەس نایکڕێ بەپولێ

ڕۆژنامە و جەریدە کەوتۆتە قیمەت و شان

(ل ٨٨)

غەرەز دەست خەططی تۆیە، ناعیلاجی

بڵا مەعنای نەبێ وەك بەیتی حاجی

(ل ٢٤٨)

نەقدی عومرم بە غەزەل داو و دوکانم دانا

هیچ کەسێ نەیکڕی، ترسام لە ڕزین و لە خوران

(ل ٢٦٧)

بابەتی دەسەڵات و فەرمانی زمان:

بۆ چی (حاجی) نەخوێنێ وەك تووتی

ئەم زوبانە هەزاری خستە قەفەس

(ل ٦٧)

شیر و قەڵەم شەریکن لەم عەصرەدا، دریغا

شیێرم قەڵەم تراشە و کالانیە قەڵەمدان!

(ل ٨٧)

لە قافیە شوعەرا عەیبە لابدەن، ئەمما

بەیادی چاوی ئەمن، لادەدەم بە مەخصوصی

(ل ١٦٢)

بەشیێر و خامە دەوڵەت پایەدارە

ئەمن خامەم هەیە، شیێر نادیارە

(ل ٢٥٤)

بابەتی شیعر و کارتێکردنی زمان:

هەرکەسەکی کەسە، ناکەس نیە، حەرفێکی بەسە

(ل ٨٣)

بە ئومێدی ئەثەری حوسنی ڕەزا دەچنە وڵات

شیعرەکانم کە سەراپا وەکوو خۆم بێ سەرووپا

(ل ٨٤)

بەیتەکان عەیبی مەکەن خوار و کەچن
مەقصەدم: لەم بەندو باوە دەربچن

(ل ٢٠٥)

بابەتی شیعر کردنە دیاری، داخوازیکردنی شیعر و بەئەمانەت بوونی شیعر کە لە نەوەیەکەوە یان لە کەسێکەوە دەدرێتە نەوە و کەسێکی تر:

چونکە توحفە لازمە هەر کەس لە غوربەت بێتەوە
بەم دوو فەردە من قەزای سەد گۆنە توحفەم کردەوە

(ل ١١٨)

خامە داخوازی دەکا ئەبکاری مەعنا، پێی دەڵێ:
ڕووسیاهی دووزمان، قەتعی سەرت کابینمە

(ل ١٢٦)

چەند غەزەل بوون تازە بافتی کارگاهی موشتەری
....
یەك یەکی هێنایە دەر, گەردی کەسادی لێ تەکاند
دایە من فەرمووی درێغا کەس نیە سەوداگەری

(ل ١٤٥)

بابەتی زمان و مانەوە بە هۆی شیعرەوە:

کتێب و دەفتەر و تەئریخ و کاغەز
بە کوردی گەر بنوسرایە زوبانی
مەلاو و شێخ و میر و پادشامان
هەتا مەحشەر دەما ناو و نیشانی

(ل ١٤٦)

(حاجی)یە شیعرەکانی وەك (کاوە)

ڕۆژێ دەبینن درەفشی هەڵداوە

(ل ١٩٤)

وای بخوێنن لە وەجهی موحتاجی
وابزانن بە خۆیەتی حاجی
هەم ڕەواجی بدەن لە هەر لاوە
تێ نەگەن مردووم, بڵێن: ماوە.

(ل ٢٠٩)

لە سایەی شیعرەکانی وەك فەرەیدوون
دەمێنێ حاجی تا دەورانی گەردوون

(ل ٢٦١)

زمان و زمانانی تر, زمان و تەرجەمە و نهێنی:

بۆ تەصیحەی زوبانی کوردانە
شیعرەکانم دەلیل و بورهانە

(ل ٢١٧)

یا لەگەل فارسی چ فەرقی هەیە
بۆ چی ئەو ڕاستە, بۆ چی ئەم کەچەیە

(ل ٢٤٠)

کوردی ئاخر بڵێ چیە عەیبی
هەر کەلامی حەقە نیە عەیبی

(ل ٢٤٠)

بێگانە بە تەرجەمەی زوبانی
ئەسراری کتێبی خەڵقی زانی

(ل ٢٦٦)

چاكە ئێستا دەكا لە بۆ كوردان

تەرجەمەی شەرع و ئایەتی قورئان

(ل ٢٤٠)

بابەتی شیعر و حەقیقەت, ئاین و یەزدان و زمان:

بەیتی من چونكە كەڵكیان دەگرێ

لە غەریبی و بێ كەسی دەمرێ

(ل ١٩٠)

بە قسەی چاكە دەستیان دەگرم

تەركی ناكەم بە لۆمە تا دەمرم

(ل ١٩١)

مەعلومە بۆ چی حاجی مەدحت دەكا بە كوردی

تاكەس نەڵێ: بە كوردی نەكراوە مەدحی باری

(ل ١٤٤)

مەفهومی دوو حەدیثی صەحیحم لە بەیتەكا

جێ كردەوە, نەزەر بكە كوردی و فەصاحەتی

(ل ١٥٧)

بابەتی زمان و یەكخستن, زمان و ئەزموون, مەعنا, شیعر و هەمەڕەنگی:

ئەگەر كوردێ قسەی بابی نەزانی

(١٤٦)

ببنە یەك لە تەعلیم و لە نوسین

جل و بەرگ و زوبان و ڕەسم و ئاین

(ل ٢٣٣)

قسەیێكم هەیە دەیكەم, مەڵێ بێ تەجرەبەیە

با وجوودی ئەوی نادانە لە لای وەك گەمەیە

(ل ١٤٠)

شیعرەكانم كە غەریبی وەتەن و نەوسەفەرن

وەرە بیخوونەوە ئەم نوقتە, ثەوابێكی هەیە

(ل ١١٩)

ئەم قسەی ئێستا عەیبی لێدەگرن

ئەو دەمەش دێ ئێوە بۆی دەمرن

(ل ٢١٤)

نالی ئوستادەكی گەلێ چابوو

خضری ئابی حەیاتی مەعنا بوو

(ل ٢١٩)

ئەمەش دەلیلە لە تە ئثیری مەرثیەی كە گوتم:

چوار زوبانی تێدایە قەصیدەیی ڕەنگین

(ل ٩٨)

ئەنجام

ئایا دەبێت کات بۆ حاجی قادر، کە مەلایەکی ئەم کوردستانە و دەربەدەرێکی هەندەرانی سەدەی نۆزدەهەم بووە لە قەڵەمڕەوی عوسمانیدا، بووبێتە بابەتێك بۆ بیرکردنەوە؟ ئایا حاجی پێشئەوەی دەست لە سەر قەڵەم دابگرێ، لە زەینی خۆیدا بیری لەکات و تێپەڕینی کات لە ژیانی خۆی و میللەتەکەیدا کردۆتەوە؟
مێژووی ژیانی کورد لەو سەدەیەدا سەبارەت بەم پرسیارانە شتێکمان پێدەڵی و دەقی ئەو شیعرانەی حاجی پاش بیرکردنەوە نوسیونی، شتێکی ترمان بۆ ئاشکرا دەکات. مێژووی هاوسەردەمی حاجی، باس لەو واقیعە تاڵە دەکات کە کورد هەم بەدەستی خۆی و هەم بە پلانی بێگانە، میللەتێك بووە بەش بەش و نا ئاسوودە و زامدار. ئەم میللەتە لە هەژاری و بێدەرەتانیەکی بێ نموونەدا ژیاوە و نەخوێندەواری و دواکەوتن هەموو توانایەکیان بۆ بیرکردنەوە لە خۆی و لە بوونی خۆی لە ناو مێژوودا، لێسەندۆتەوە. لە لایەکی دیکەوە، هێزە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانی ئەوسای کۆمەڵگای کوردی، ئەوەندە دواکەوتوو بوون و ناکۆکییە نێوخۆییەکان ئەوەندە زۆربوون، کە بۆ ساتێکیش نەپەرژاون بیر لە ناسنامەی خۆیان بکەنەوە و کۆمەڵگاکەیان بەو جۆرە ڕێکبخەن، کە سوودی خۆیانی تێدابێت. ئەو هێزە کۆمەڵایەتیانە ئەوەندەی لە ڕووی دەروونییەوە سەرکوت کراون و ئەمەش بەرەو خۆ بەکەمزانی و خۆ بچووکردنەوەی بردوون، هەروەها ئەوەندەی لە ڕووی سیاسییەوە چەوساونەتەوە و ملکەچکراون و ئەمەش بێدەسەڵاتیکردوون، ئەم دوو فاکتەرەش ئەوەندەی هانیداون بۆ خۆ گونجاندن، ئەوەندە هانیی نەداون بۆ خۆدۆزینەوە و خۆ دورستکردن.
بۆیە ناکرێ لە ناو ئەم بارودۆخەدا مرۆڤ بیری لە کات و سەردەمی خۆی کردبێتەوە. زەینی مرۆڤی کورد لەو سەدەیەدا، زەیینیەتێکی چەقبەستووە و سەرقاڵە بە خۆ گونجاندنەوە، نەك بە ژیان لەناو گۆڕانکارییەکاندا. کەچی بە شێکی دیاری شیعرەکانی حاجی، بە پێچەوانەی ئەم سیاسەتی خۆگونجاندنەوە، باس لە گۆڕان و تێپەڕینی خێرای کات و ژیان لە هاوکاتیدا، دەکەن.
ئەوەی من بە (کێشەی کات) لە لای حاجی قادر باسی دەکەم، نە لەئەنجامی توێژینەوەیە لە ژیان و هەلومەرجە کۆمەڵایەتی و مێژوویی و سیاسی و کولتوورییەکان، بەڵکو لە ئەنجامی توێژینەوەیە لەئەو دەقانەی کە نیشانەی بیرکردنەوەن لە کات لەلای شاعیرە هەستیارەکەمان. من باس لە کات دەکەم وەکئەوەی لە دەقەکانی شاعیرێکدا بەرجەستە بووە، کە ئەو شاعیرە بەشێکی زۆری تەمەنی خۆی لە ئاوارەیی بە سەربردوو هەر لەوێش کۆچی دوایی کرد. حاجی نموونەی تەواوی ئاوارەبوونی کوردییە لە سەدەی نۆزدەهەمدا و قەدەری هەر ئاوارەیەکیش ئەوەیە کە زۆر بیر لە کات و بەسەرچوونی کات ولە کاتدا ژیان بکاتەوە. ڕەنگە ئەوە خەسڵەتێکی زەیینیەتی تاراوگە و ئاوارەیی بێت، کە لە ناو مێژووی ئاوارەبوونی خۆیدا، (کاتی خۆی) دەستنیشان بکات و بەهۆی بەرهەمەکانیشیەوە پێمان بڵێ: من لەم کاتەدا ژیام و ئەمە بوو ئەو (ئێستا)یەی منی تێدا بەرجەستە بووم.
بەڕاستی حاجی بەرجەستەبووی کاتی خۆیەتی و شیعرەکانیشی بەڵگەی ئەمەن و دەکرێ هەندی ئەنجامیان لێوە بەدەست بهێنرێ:

یەکەم: حاجی جیاواز بیر لە کات دەکاتەوە و کات بۆ ئەو نە کاتی ناو میتۆلۆژیاکانە, کە «ڕووداوی یەکەم» تیایدا باڵا دەستە و ئەمەش کاتی «ڕابردوو»ە، نە کاتی فەیلەسووفەکانیشە کە بۆ یەکێکیان کات جوڵەی گەردوون و ئەستێرەکانە و کاتێکی دروستکراوە (ئەفلاتوون)، نە ئەو کاتەیشە کە هەرگیز دەستی پێنەکردووە و هەرگیزیش کۆتایی پێنایەت (ئەرستۆ). حاجی لە جوڵەی سرووشت ڕادەمێنی و بەمەشدا هەست بە گۆڕان دەکات و گۆڕانیش بە نیشانەی تێپەڕینی کات لێکدەداتەوە. بەڵام هەمیشە بۆ ئەو (کات) کاتێکی مرۆڤانەیە و پەیوەندی هەیە بە ئەزموونی ژیانی مرۆڤەوە لە ناو واقیعێکی دیاریکراودا. بۆی هەیە ڕەگەزی ئەفلاتوونیانە و ئەرستۆییانە لە تێگەیشتنی حاجیدا بۆ کات بدۆزینەوە, بەڵام دواجار کات لە لای حاجی لە یەك دۆخدا سەقامگیرە کە ئەویش کاتی (ئێستای مرۆڤێکی هۆشیارە) بەرامبەر بە هەنووکەی خۆی.
ئەم خاڵەش حاجی جیادەکاتەوە لە بۆچوونی تیۆلۆژیانەی قەدیس ئاگۆستین کە پێی وابوو کاتی(ئێستا) زەمەنی یەزدانە و تەنیا ئەو لە «ئێستای ئەبەدیی» خۆیدا بوونی هەیە. بەڵام ئەو خاڵەی لە (ئاگۆستین)وە وەریدەگرین و یاریدەمان دەدات بۆ شیکردنەوەی تێگەیشتنی حاجی لە کات، ئەوەیە کە بیرکردنەوەی مرۆڤ دابڕاو نییە لەو ئەزموونانەی خود لە میانەی تێپەڕینی کاتدا, پێیاندا تێپەڕ دەبێت. ئەگەر ئەو ئەزموونانە بەشێك بن لە پێکهێنەری ناسنامەی ئێمە, ئەوە چۆن دەکرێ ئێمە ئەزموون بکەینە پێوەری ناسنامەمان لە کاتی (ئێستا)دا, کە ئیتر دوورە لە کاتی ئەزموونەکانمانەوە، کە کاتی ڕابردووە؟

دووەم: کات لە شیعری کلاسیکیی کوردیدا باسکراوە, بەڵام لە لای هیچ شاعیرێ هێندەی حاجی قادر نەبۆتە پرۆژەیەك بۆ بیرکردنەوە. ئەگەر (نالی) جەمسەرێکی بیرکردنەوە لە کات بێت لە شیعری کلاسیکیدا, ئەوە کاتی سەرەکیی لە لای ئەو شاعیرە بریتییە لە کاتی (ڕابردوو), لە بارێکدا کە جەمسەری دووەمی بیرکردنەوە لە کات, کە حاجی قادرە، جەخت لە سەر (ئێستا) وەك کاتی سەرەکی دەکاتەوە و ڕابردوو بۆ ئەو (حیکایەتە). قسەکردنیش لە بارەی ڕابردووەوە، کات بە فیڕۆدانە, بەمجۆرەش چەندە نالی وەك شاعیر سەرمەشقە بۆ حاجی, کە چی لە بیرکردنەوەیاندا لە کات, لێکدی جیادەبنەوە.

سێیەم: کاتی ئێستا بۆ حاجی کاتی ژیانە لە هەنووکەدا و کاتی (ئەم لا)یە نەك (ئەولا). بیرکردنەوە لە کات بابەتێکە بۆ مرۆڤی زیندوو کە هووشیارە بەرامبەر بە بوونی خۆی لە کاتدا. چونکە لەگەڵ مەرگدا مرۆڤ دەچێتە (ئەولا) و ئیتر کات بۆ مرۆڤ دەوەستێ و خۆ سەرقاڵکردن بەوەی لەپاش مەرگ چی ڕوودەدات، بێ ڕێزییە بەرامبەر بەو (ئێستا)یەی کە ئێمە وەکو بوونەوەری زیندوو تیایدا ئامادەییمان هەیە.

چوارەم: تێڕامان لە گۆڕانەکانی ناو سرووشت دینامیکیەتی کاتمان بۆ ئاشکرا دەکەن. چونکە گۆڕان لە سرووشتدا, گۆڕانە لە دۆخێکی تایبەتەوە بۆ دۆخێکی کامڵتر, لە (غونچە)وە بۆ (گوڵ) و ئەمەش

پێماندەڵێت: دۆخی کامڵتر هەمیشە دۆخی ئێستایە و ئەمەش دۆخی کرانەوە و زیندوێتی‌یە.

پێنجەم: ئەگەر دۆخی ئێستای کات کامڵترین زەمەنی ئێمە بێت بۆ خۆسەلماندن, ئەوە زمان و زمانی شیعریی بەڵگەن لە سەر ژیانی ئێمە لە ناو کاتی خۆماندا. ئەوانەی زمان مەسرەف دەکەن ناتوانن لە کاتی خۆیان (نیشانە)یەك دروست بکەن تا بیسەلمێنێ, ئەوان لە (ئێستا)یەکدا ژیاون, چونکە هیچ مانایەکیان بە ژیان نەبەخشیوە و بۆ زیاد نەکردووە. تەنیا شاعیرەکان و ئەوانەی دەنگی شاعیرانە دەبیستن دەتوانن مانا لە ژیاندا بدۆزنەوە.

شەشەم: بۆیە شیعر لەلای حاجی زادەی بیر و خۆشەویستییە بۆ زمان, نەك بۆ هاوزمانان و هاوسەردەمەکان. بۆی هەیە هاوزمانان لە دژی شیعر و شاعیران بن. هەر لەبەر ئەم ڕاستییەشە هاوسەردەمەکان «بەیتی مەدداح بە جان دەکڕن» و «زەحمەتە قەدری بەیتی حاجی» بگرن. هەروەها هاوسەردەمەکان لەبەر ئەوەی بوونەتە خاوەنی ڕۆحێکی کۆیلە و ملکەچانە, ناتوانن لە پەیامی ئازادکەر و ڕۆشنگەرانەی زمانی شاعیران تێبگەن. ئەوان ناسنامەی خۆیان لە دەستداوە و ڕێگای پەیوەندیی و گفتوگۆیان داخستووە. بۆیە لەلای حاجی ***هاوسەردەمی*** نابێتە مەرجی ***هاوناسنامەیی***. هەر لەبەر ئەوەشە ئەویش دەکەوێتە ستاییشکردنی هاوزمانەکانی (واتە شاعیرانی دی) و چاکی ڕەخنەگرتنی توند لە هاوسەردەمەکانی بەلادا دەکا.

حەوتەم: ئەگەر بیرکردنەوە لە کات, ئەنجامی بیرکردنەوە بێت لە خود, ئەوە خود بە هۆی کردەوەیەکەوە دەتوانێ بوونی ئێستایی خۆی بەرجەستە بکات, کە کردەی داهێنانی زمان و بەرهەمهێنانی شیعرە. بەڵام شیعر بۆ حاجی ڕیزکردنی وشە و دەستەواژەی هاوکێش و قافیەدار نیە. بەڵکو نیشانەیە بۆ بوونی کائینێکی هەستیار و هۆشمەند, کە پاش ئەوەی ژیان ئەزموون دەکات, ئەو نیشانەیە جێدەهێڵێت تا نەوەکانی پاش خۆی تێبگەن ئەو چۆن لە (ئێستا)ی خۆیدا ژیا وە و بەمەش خۆی بکاتە بەشێ لە (ئێستاکانی داهاتوو). هەر لەبەر ئەمەشە حاجی چاوەڕوانیی لە شیعر هەیە و بە گەرانتی مانەوەی دادەنێ لە بەردەم تێپەڕینی بێ ئەمانی کاتدا. ئەو چاوەڕوانییەش لە زنجیرەیەك بابەت و ژمارەیەك خەسڵەتی جۆر بەجۆردا پۆلێن دەکات, کە هەموویان پانتایی شیعر ڕزگار دەکەن لەو بابەتانەی هەر لە زماندا دەخرێتە ڕوو, کەچی پانتایی ژیان تاریك و تەسك دەکەنەوە و ژیان بۆ مرۆڤ دەکەنە دۆزەخ.

لە کۆتاییدا، حاجی قادر جیاواز بوو: لە مێژووی میللەتەکەیدا بە شاعیرێکی ئاوارە ناو دەبرێت. لە مێژووی ئەدەبدا بە شاعیرێکی کلاسیك, لە ژیانی خۆیدا تەنیا و لە سەردەم و کاتی خۆیشدا: تاقانە. وەلێ ئەو هەمیشە بیری لە لای کۆمەڵگاکەی بوو, بۆ ئەوانیتر دەژیا و خاوەنی ناسنامە و زمانی شیعریی خۆی بووە. هەر بۆیەشە بەرگەی تۆفانی سەردەمەکانی گرت و خۆی لە سەردەمی داهاتووەکانیشدا بەرجەستە کرد. بگرە ناچاریکردن دەست لە «جەهالەتی» خۆیان بەرامبەر بە شیعر هەڵبگرن و لە ڕوانگەیەکی «وەحشیانە»وە نەڕواننە بەرهەمەکانی:

بەیتەکان عەیبی مەکەن, خوار و کەچن
مەقصەدم: لەم بەند و باوە دەربچن
وەرنێ ئەم دونیایە نەفسی نەفسێیە
گەر لەبەر ئێوە نەبێ, باکم چێیە؟
من لە تۆفانا بەری خۆم دەردەکەم
وامەزانە دامەنی خۆم تەڕ دەکەم
ئێستا هەرچیم پێ بڵێن عەیبی نێیە
چونکە ئینسان عیلمی غەیبی پێ نێیە
ئاخیری چی وەحشێیە,ماڵی دەبێ
جاهیلیش ئەو ڕۆژە دێ, حاڵی دەبێ

(دیوان:٢٠٥)

خوێندنەوەیەکی تر بۆ کات
لە کۆی شیعرەکانی حاجی قادردا

لەدوای ئەو لێکۆڵینەوەیەی لە لاپەڕەکانی پێشوودا خستمە ڕوو، دەمەوێ دەلاقەیەکی تریش بۆ خوێنەر بکەمەوە تا بەهۆیەوە بتوانێ پەیگیری بۆچوونی حاجی بکات سەبارەت بە کات.

لەم خوێندنەوەیەدا، کە پشت بە بۆچوونی فەیلەسووفی فەرەنسی جۆرج باتای دەبەستێ سەبارەت بە پۆلێنکردنی ئەو بۆ کات[٣٢]، دەکرێ کۆی شیعرەکانی حاجی بەسەر دوو جۆر داهاتوو و دوو جۆر ڕابردوودا پۆلێن بکەین، بەم شێوەیەی خوارەوە:

یەکەم: داهاتوو دابەش بکەین بە دوو لقەوە کە بریتین لە داهاتووی سادە و داهاتووی یۆتۆپی. مەبەستم لە داهاتووی سادە ئەو کاتەیە کە تەعبیر لە بەرەو پیرەوەچوونی ئامانجێك و خواستێك دەکات و ئەو ئامانج و خواستەش قابیلی وەدیهاتن و دەست پێگەیشتنە. هەر بۆیەشە دەتوانین بڵێین ئەمە ئەو زەمەنەیە کە ئامانجێکی عەقڵانییانەی تێدا دێتە دی. لەکاتێکدا مەبەستم لە داهاتووی یۆتۆپی ئەو کاتەیە کە ئامانجی خۆی هەیە و وێنای ئامانج و مەبەستێکی تێدا دەکرێ، بەڵام ئەو ئامانجە ئامانجێکی کۆنکرێتی و عەقڵانی نییە.

---

٣٢ Birgit H. jensen, Karl E. Schollhammer og Rigmor K. Schmidt: Den Hovedlose- Bataigges kosmologi. Forlaget Anis, Aarhus, ١٩٨٤, s. ٩٨-١٠٣.

دووەم: بەهەمان شێوە، دەتوانین ڕابردووش دابەش بکەین بەسەر دوو لقدا: ڕابردووی نزیك و ڕابردووی دوور.

مەبەست لە ڕابردووی نزیك، یان سادە، ئەو کاتەیە کەمێ پێش ئێستا تێپەڕیوە و هێندە لێمانەوە دوور نییە و هەموو فرسەتەکانی ئێمەی لەگەڵ خۆیدا بردن بەبێ ئەوەی سوودیان لێوەربگرین.. لەکاتێکدا مەبەستمان لە ڕابردووی دوور، ئەو کاتەیە کە لە «سەرەتا»وە هەبووەو سەرچاوەی هەموو شانازی و قەدەرەکانی ئێمەی لەخۆیدا هەڵگرتووە.

لەسەرێکی تریشەوە:ڕابردووی نزیك، درێژەی خۆی لە داهاتووی سادەدا وەردەگرێ و ئەم دوو دۆخەی کات چنینێکی هاوبەش پێکدەهێنن، بەجۆرێ کە مرۆڤ لەدوای هەموو لەدەستدانی هەلێك دڵی خۆی بە هەلێکە تر خۆش بکات، کە لە داهاتوویەکی نزیکدا بۆی پێشدێتەوە. بەهەمان شێوە ڕابردووی دووریش درێژەی خۆی لە داهاتووی یۆتۆپیدا وەردەگرێ. بەم مانایەش هەموو بیرکردنەوەیەکی یۆتۆپیانە سەرچاوەکانی خۆی و کاریگەرییەکانی خۆی دەگەڕێنێتەوە بۆ ڕابردوویەکی دوور و پاساوی ئەوەی کە هێشتا «نەهاتووە»، بەهۆی شتێکەوە دەداتەوە کە زۆر لەمێژە «هەبووە».

لەم ڕوانگەیەوە بەشێکی زۆری شیعرەکانی حاجی دەکرێ بەسەر چوار دۆخی کاتدا پۆلێن بکەین، وەکئەوەی لەم نمونانەدا دەیبینن:

ڕابردووی دوور:

ئەمانە ئەو بەیت و نیوە بەیت و شیعرانەن کە حاجی تیایاندا ئاماژە بە زەمەنێکی زووی کوردیی دەکات، کە تیایدا ڕەگێکی ئەفسانەیی و

مێژوویی ئامادەیە. یان دەیەوێ بۆ پاساودانەوەی نیگەرانی و تێکشکانەکانی ئێستای خۆی، نیشانەیەك بۆ شانازی، یاخود ناوی ناودارێکی دەسەلآتدار و قۆناغێکی پرشنگداریی مێژوویی بەیادی خوێنەری شیعرەکانی بهێنێتەوە. هەروەکو لەم نمونانەدا بەرچاو دەکەوێ:

گەلێکم بیستووە پەستی و بلّندیی دەولّەتان، ئەمما
جیهان نەیدیوە پەستی وا **میثالی** حالّی کوردستان
لە وەقتی خۆی هەموو شا بوون، سەراپا بێ غەم و شا بوون
لە جوودا حاتەمی **طائی**، لە شەڕدا ڕۆستەمی مەیدان
لە پێشا خاکی مە لانەی پڵنگ و شێری ئازا بوو
ئەمێستا مار و مێروو، گورگ و ڕێوی لێی دەکەن سەیران

(دیوان: ٩١)

صەلاحەددین و نوورەددینی کوردی
عەزیزانی جزیر و مووش و وانی
موهەلهەل، ئەردەشێر و دەیسەمی شێر
قوباد و باز و میری ئەردەلآنی
ئەمانە پاکیان کوردن، نیهایەت
لەبەر بێ دەفتەری ون بوون و فانی

(دیوان: ١٤٦)

خۆ دەزانن سولالەیی ئەکراد
لێرەوە بگرە تا دەگاتە قوباد
لە وەفا سموئیل و ئیسماعیل

عەهد و پەیمانیان چیای قەندیل
گوردی شاهنامە پاکیان کوردن
کافی ئەم صافە کافی ئەو وردە

(دیوان: ٢١١-٢١٢)

ڕابردووی نزیك:

ئەمانە ئەو شیعرانەن کە باس لە کاتێك دەکەن، کە نزیکە لەسەردەمی حاجییەوە، یان خۆی بەبیری دێت و لە بازنەی بیرەوەریی خۆی تێپەڕ ناکات. بۆی هەیە لە غوربەتەوە یادی نیشتیمان بکاتەوە، یان لە پیرییەوە منداڵیی و لاوێتی خۆی بیر بکەوێتەوە و ئاماژە بە قۆناغ و ڕووداوێکی تایبەت بکا و بەو جۆرە:

گوتم بە بەختی خەوالّوو بەسە ئەتوو بی خودا
لە خەو هەلّستە زەمانێ بچینەوە ئەو لا
گوڕەی بەهاریە ئێستێکە شاخ و داخی وولآت
پڕە لە لالەو و نەسرین و نەرگسی شەهلا
....
صەبا دەزانی ژیانم لە دوورییان مەرگە
دەسا وەرە بە کزەی خۆت خجل بکە عیسا
ئەگەر منم لە فیراقیان کزەم لە جەرگەوە دێ
ئەگەر دڵە وەکوو جەرگم دەلّێی ئەوا سووتا

(دیوان: ٣١-٣٤).

خاکی جزیر و بۆتان، یەعنی وڵاتی کوردان
صەد حەیف و صەد مخابن دەیکەن بە ئەرمەنستان

....

کوا والییی سەنەندوج، بەگزادەیی ڕەواندوز
کوا حاکمانی بابان، میری جزیر و بۆتان
کوا ئەو دەمەی کە کوردان ئازاد و سەربەخۆ بوون
سوڵتانی موڵك و میللەت، صاحیبی جەیش و عیرفان

....

قوطبی زەمانە خالید ئاوارە بوو وەکوو من
بێ قەدر و قیمەت و شان، بێ خان و مان و بێ نان

....

هەر دوێنێ ئەهلی سوودان هەستانە پێ وەکو شێر
ئێستێکە موستەقیللن مەحسوودی کوللی ئەدیان

(دیوان: ٨٥-٨٨)

کوردەکی کۆیی کەوتەوە یادم
پێم گوت: ئایا چلۆنە ئوستادم
وەکوو بیستی بە **میثلی** هەوری بەهار
هاتە گریان و پێی گوتم: ئەی یار
عالیمی چاکمان هەموو فەوتان
ئەهلی فەتوا موسافیری مەوتان
کەس نەماوە بە غەیری کاك ئەحمەد
شەیخی مەعروف و عالیمی ئەرشەد

(دیوان: ٢٣٩)

لە جوملەی ماجەرای دووری ویلایەت
ئەمەش باسێکە خۆشە وەك حیکایەت

....

بە فیکرت دێ زەمانێ چووینە باڵەك
بەپێ خاوسی نە کەوشم بوو نە کاڵەك
دەڵێن ئێستا هەواری گورگ و شێران
وەکوو قەلبی حەسوودی تۆیە وێران

(دیوان: ٢٤٣-٢٤٦).

داهاتووی سادە:

لەم شیعرانەدا حاجی نیگەرانی و خۆشحاڵیی خۆی بەرامبەر بەداهاتوویەکی نزیك پیشاندەدا، یان پێشبینییەك دەکا، خۆزگەیەك هەڵدەخوازێ، مەرجێ دادەنێ و داهاتوویەك دەخوێنێتەوە.

فەلەك بە تیر و کەمانی لە ئێمە چوویتە کەمین
شکارگاهی زەمینە، لە چەنگی کێوە دەچین!
ئەمین مەبە لە سبەینێ ئەمەت بەسەر دێنێ
حەوادیثاتی زەمانە کە نایەتە تەخمین
وجوودی ئێمە کە ڕۆژی حەیاتی ئاوا بوو
یەقین بزانە کە شەو لێ گەڕاوو و دەربەدەرین
ئەم ئەرزە کۆنە هەوارە، خەلایقیش کۆچە
تەماعی سووری نەبێ کەس لە ژێری چادری شین

(دیوان: ٩٦-٩٩)

وا دیارە ڕەسم و قانوونێکی دەوران دادەنێ
کوردی ئێمە گەردشی گەرمێن و کوێستان دادەنێ

....

هەر کە تاجی نایە تەختی لە کوردستان دادەنێ
خەرج و پیتاکی لەسەر گۆران و سۆران دادەنێ
هەر لەپاش چەند ساڵی تر تەسخیری بەغدادیش دەکا
شارەزووری قشڵەیە، دەبێ لە بابان دادەنێ
خانەتان وێران دەکا، قەسر و قوسووری لێ دەکا
بۆ ئەمەی نەچنە عەجەم ئیلچی لە تاران دادەنێ

(دیوان: ١٧٨-١٨٠).

تا ڕێك نەکەون قەبیلی ئەکراد
هەر وا دەبنە خەرابە ئاباد

(دیوان: ١٩٩)

(حاجی) دەمرێ لە داخ و هاوارە
کوردی بێچارە دەبنە ئاوارە

(دیوان: ٢١٢)

داهاتووی یۆتۆپی:

ئەمە ئەو تێڕوانینەیە بۆ کات کە حاجی تیایدا ئومێدێك دەردەبڕێ، حوکمێك دەدات و وێناکردنێکی تایبەت بۆ داهاتوویەکی هێشتا نەزانراو دەخاتە ڕوو. یاخود مەترسیی و قەدەرێك دەستنیشاندەکا:

کتێب و دەفتەر و تەئریخ و کاغەز
بە کوردی گەر بنووسرایە زوبانی

مەلا و شێخ و میر و پادشامان
هەتا مەحشەر دەما ناو و نیشانی

(دیوان: ١٤٦).

وا دیارە هەتاکو دنیا بێ
کوردەکان حاڵیان دەبێ وابێ

(دیوان: ٢٦٤).

پاشکۆی دووەم

گرێی نالی

لەناو کوردەکاندا ئەو شاعیرە کلاسیکە گەورانەی لە لایەن شاعیرانی دوای خۆیانەوە، ناویان براوە و شیعرەکانیان بەنمونە هێنراونەتەوە، ژمارەیان هێندە زۆر نییە. ڕەنگە لەناو ئەوانەدا (جەزیری، خانی، نالی، سالم و کوردی، حاجی قادر، شیخ ڕەزا و مەحوی) لە هەموویان زیاتر دووبارە بوبێتنەوە. بەڵام هیچ گومانی تێدا نییە نالی بەختەوەرترین شاعیرە کە شاعیرانی دوای خۆی زۆر باسیانکردووە، بەیتە شیعرەکانیان کردۆتە نمونە، یاخود ستایشیانکردووە و لەهەندێ نمونەشدا ڕەخنەیان لێگرتووە. بەمجۆرەش نالی بۆتە گرێ و مەراقێك بۆ شاعیرانی پاش خۆی و لەناو ئەوانەشدا حاجی قادری کۆیی لە پێش زۆربەیانەوەیە. گرێی نالی گرێیەکی پۆزەتیڤە، کە تیایدا شیعر و سنعەتی شاعیرانەی نالی دەکرێتە پێوەر بۆ شیعری نایاب و نمونەیی کە پڕە لە ووشەئارایی و ڕەوانبێژی و حیکمەت. لە هەمان کاتیشدا ئەمە ئەو شیعرەیە کە خۆی وەك شیعری ستانداردی کلاسیکی کوردی پێناسە دەکات. لە ڕاستیشدا ئەم گرێیە بەر لەوەی گرێی شاعیرانی دوای نالی بێت، گرێی نالی خۆیەتی و ئەوە کە نیشانەکانی ئەم گرێیەی لە شیعرەکانی خۆیدا بەرجەستە کردوون، کە لە هەستیاریی ئەوەوە بەرامبەر بە شیعر و زمان و توانای شیعر سەرچاوەی گرتووە. بۆیە بەر لەوەی بکەومە نمونە هێنانەوە لە شیعری حاجی قادری کۆیی بۆ

سەلماندنی گرێی نالی لەلای حاجی، دەمەوێ نمونەکانی هەبوونی هەمان گرێ لە شیعری نالی خۆیدا بخەمە پێشچاو.

دەمەوێ خوێنەری خۆشەویست لەوە ئاگادار بێت، گرێی نالی لەلای حاجی دوو ئاراستەی وەرگرتووە، یەکەمیان ئەوەیە کە نالی وەك شاعیرێك لەلایەن حاجی قادرەوە ستایش دەکرێ و نمونەی شاعیرێکە حاجی چاوی لێدەکا. بە ئوستادی دادەنێ و خۆی بە هاوشانی دەناسێنێ. لە ئاراستەی دووەمیشدا حاجی هەڵوێستی لە نالی وەرگرتووە، ڕووبەڕووی دەوەستێتەوە و پێیوایە کاتێ بۆخۆی هاتۆتە مەیدانی شیعرەوە، نالی بەجێهێشتووە. ئەم دوو هەڵوێستە جیاوازە، کە ئاشکراکەری دوودڵی و نیگەرانیی حاجییە بەرامبەر بە چارەنووسی شاعیرانەی خۆی و ئەمەش ئەوی خستۆتە ناو شەڕێکی دەروونییەوە، لەلایەکەوە پەیوەندیی هەیە بە سەردەم و بارودۆخەکەوە و لەولای تریشەوە پەیوەندیشی بە شاعیرێتی حاجی قادر و لەخۆ تێگەیشتنی ئەوەوە هەیە. بەڵام نالییش لەمەدا هاندەرێکی سەرەکییە، چونکە ئەویش لە شیعرەکانیدا بانگەشەی «حاکمێتی سێ موڵك» دەکا، خۆی بە «مەعنا ئارا»یەکی بێنمونە دەداتە قەڵەم و خەڵکی بە «کۆدەك و بەستە زوبان» پێناسە دەکا. هەموو ئەمەش ڕاگەیاندنی جەنگێکی شیعرییە کە شاعیران ناچار دەکا هەڵوێستی لەبەردا وەربگرن. بە دیوێکی تردا، پێدەچێت ئاسان نەبووبێت بۆ هەموو کەس لە دوای نالییەوە خۆی وەك شاعیر بناسێنێ و سەردەم و بارودۆخەکەش ئەمەی لە هەموو کەس قەبووڵ نەکردبێ و شاعیرانی دوای نالی بەردەوام خۆیان لەبەردەم بەراووردکردن بەو شاعیرە گەورەیەدا بینیبێتەوە و لەسەر ئەمەش لە کۆڕی ئەدەبیاتی هاوکاتدا، ڕووبەڕووی

گەلێ قسە و قسەلۆك بووبنەوە، كە ئەمەش ئەوانی ناچار كردبێ بەرگریی لە شاعیربوونی خۆیان بكەن. هەرچی پەیوەندیشی بە شاعیرێتی حاجییەوە هەبێت، ئەوە گومان لە هوشیاریی حاجی ناكرێ سەبارەت بەوەی كە چی لە شیعر ویستووە و چ جۆرە شیعرێكیشی نووسیوە. شاعیرێتی حاجی و هووشیاری خۆی بەرامبەر بەم ڕاستییە و ئەو ڕاشكاوییەی حاجی لە دەربڕیندا خاوەنی بووە، وایكردووە حاجی بێ سێ و دوو خۆی بە نالی بەراوورد بكات و بگرە خۆیشی لە نالی بەلاوە شاعیرتر بێت و لەو كاتەدا كە ستایشی دەكا، بەرەنگاریشی بووبێتەوە.

من لێرە بەدواوە، سەرەتا بە نمونە هێنانەوە لە دیوانی نالی، ئەو بەیتە شیعریانە دەنووسمەوە كە تیایاندا گرێی نالی بۆ نالی خۆی بەرجەستە بووە. واتە ئەو شیعرانەی لەخۆ تێگەیشتنی نالی، پێگەی شاعیرانەی، ستایشكردنی ئەو بۆ شیعر و زمان كە پەیوەندییەكی نزیكیان هەیە بە بەشی سێیەمی ئەم كتێبەوە، بەئاشكرا دیارن. پاشانیش ئەو نمونە شیعریانە لە دیوانەكەی حاجی قادرەوە دەگوازمەوە، كە تیایاندا نالی وەك گرێیەك بۆ حاجی دەردەكەوێت.

نالی: لە خۆتێگەیشتن، ستایشكردنی شیعر و زمان:

(١) نالی نیەتی سیحری بەیان، حیكمەتی شیعرە
ئەمما نیەتی قووەتی دڵ، قودرەتی ئینشا

(دیوان: ٧٨)

(٢) نالی حەریفی كەس نییە، ئیلف و ئەلیفی كەس نییە

بەیتی ڕەدیفی كەس نییە، هەرزە نویسە گەپ دەكا

(دیوان: ١٠٠)

(٣) نوكی خامەی من كە بێتە مەعنائارایی كەماڵ
خەط بە خەط ئیظهاری نەقشی صورەتی (مانی) دەكا

(دیوان: ١٠٣)

(٤) طەبعی شەككەرباری من، كوردی ئەگەر ئینشا دەكا
ئیمتیحانی خۆیە مەقصودی، لە (عمدا) وا دەكا
یا لە مەیدانی فەصاحەتدا بە میثلی شەهسەوار
بێ تەئەممول بەو هەمو نەوعە زوبانی ڕادەكا
كەس بە ئەلفاظم نەڵێ خۆ كوردییە خۆكردییە
هەركەسێ نادان نەبێ خۆی طالبی مەعنا دەكا
بێتە حوجرەم، پارچەپارچەی موسوەدەم بكڕێ بە ڕۆح،
هەركەسێ كوتاڵ و پارچەی بێ بەدەڵ سەودا دەكا
شیعری خەڵقی كەی دەگاتە شیعری من بۆ نازكی؟!
كەی لە دیققەتدا پەتك دەعوا لەگەڵ هەودا دەكا؟!

(دیوان:١٠٦-٧)

(٥) نالی عەجەب بە قووەتی حیكمەت ئەدا دەكا
مەعنایی زۆر و گەورە بە لەفظی كەم و بچوك

(دیوان: ٢٦٠)

(٦) نیشانەی پوختەگی بێ دەنگییە نالی! ئەگەر پوختەی
بە حوججەت طە ی بكە نامە، بە حیدەت پەی بكە خامە

(دیوان: ٤٧٣)

(٧) فارس و کورد و عەرەب، هەر سێم بە دەفتەر گرتووە
«نالی» ئەمڕۆ حاکمی سێ موڵکە، دیوانی هەیە
(دیوان: ٥٧٧)

(٨) نوصحی «نالی» ڕەنگە هەر کەس بیبیێ، بیکاتە گوێ
چونکە نەظمی صاف و وردە، هەر وەکو مروارییە
(دیوان: ٥٨٢)

(٩) شیعرەکانم، کە جگەر گۆشی منن، دەربەدەرن
دڵی «نالی» چ ڕەقە، قەط غەمی فرزەندی نییە!
(دیوان: ٥٩٦)

(١٠) لە جگەرگۆشەیی شیعرم مەدە مەعنایی خراپ
بێ خەطا کەس نییە ڕاضی کە لە ئەولادی درێ
(دیوان: ٦٥٣)

(١١) خەڵقی کە هەموو کۆدەکن و بەستە زوبانن
با بێن و لە «نالی» ببیەن شیعری سەلیقی
(دیوان: ٦٥٧)

نالی لە شیعری حاجی قادردا:

(١) وونی مەکەن وەکوو ئاثاری «نالی» و «کوردی»
لە سەهوی دیدە بپۆشن، گوزەر بکەن لە خەتا
(دیوانی حاجی: ٣٦)

(٢) «نالی» و خاکی بەبە، حاجی و کۆیە بە مەثەل
(دیوانی حاجی: ٨٤)

(٣) سولەیمانێکە «نالی» خاوەنی دیوان و فەرمانە
نییە کەس بێتە مەیدانی، مەگەر حاجی خودئاسایە
(دیوانی حاجی: ١٢٤)

(٤) زاهیرا بەیتم لە «نالی» و «کوردی» زۆر کەمتر نیيە
تالعم بەرگەشتەیە، بەدبەختە بەختم نوستووە
(دیوانی حاجی: ١٣٠)

(٥) ئیتتیفاقەن ئیتتیفاقم بوو لەگەڵ «نالی» وەکوو
تاجر و گەوهەر لەگەڵ گەوهەرفرۆش و موشتەری
(دیوانی حاجی: ١٤٥)

(٦) سەد قوببەیی خەورنەق و سەددی سکەندەری
ناگاتە بەیتەکاولی «نالی» و مەتانەتی
(دیوانی حاجی: ١٥٨)

(٧) بەجێ ما «نالی» وەك نالی، بەپاش کەوت «کوردی» وەك «گەردی»
کە «حاجی» غاری دا ئەسپی لە مەیدانی سوخەندانی
(دیوانی حاجی: ١٧٣)

(٨) بە تەخمین فەردەکی «نالی» دەهێنم تا ڕەفیقانم
بزانن فەرقمان زۆرە، خەزەف قەت وەك گوهەر نابێ
(دیوانی حاجی: ١٧٥)

(٩) ئەو کە نۆشی شەرابەکی تاڵی
«نالی» لەو عەرصەدا بووە «تالی»
«نالی» ئوستادەکی گەلێ چا بوو
خضری ئابی حەیاتی مەعنا بوو
(دیوانی حاجی: ٢١٩)

(١٠) ئەگەر «نالی» بوو لێرە ناڵی ئاوێت
دڵی «کوردی» بووە گەردێ لەبەر پێت
(دیوانی حاجی: ٢٤٤)

(١١) بەیتی «نالی» و بەیتی من گەر تێکەڵی یەکتر دەکەن
ئەحمەقی صورەت پەرست و جاهیلی مەعنا نەزان
(دیوانی حاجی: ٢٦٨).

سەرچاوەکان

- میرچا الیاده: مقدس و نامقدس. ت. نصرالله زنگوئی، سروش، تهرانن ١٣٧٥
- میرچا الیاده: رساله در تاریخ ادیان. ت. جلال ستاری. سروش، تهران، ١٣٧٦
- برتراند راسل: تاریخ فلسفهء غرب. ت: نجف دریابندری. پرواز، تهران، ١٣٧٣
- افلاطون: تیمائوس (دوره اثار). ت. محمد حسن لطفی. شرکت سهامی انتشارات خوارزمی، تهران، ١٣٨٠
- فردریك کاپلستون: تاریخ فلسفه. جلد یکم، یونان و روم. ت. س. جلال الدین مجتبوی. شرکت انتشارات علمی و فرهنگی و انتشارات سروش، تهران، ١٣٨٠
- دیوید راس: ارسطو. ت. مهدی قوام صفری. انتشارات فکر روز، تهران، ١٣٧٧
- Det Store Tenkere: Aristoteles. Ovs. Anfinn Stigen, Munksgaard, 1996
- د. حەمید عەزیز سەعید: سەرەتایەك لەبارەی فەلسەفەی كلاسیكی یۆنان. چاپخانەی زانكۆی سلێمانی، ١٩٧٩
- قدیس اگوستین: اعترافات. ت. سایهء میثمی، دفتر پژوهش و نشر سهروردی، تهران، ١٣٨٠
- Peter Kemp: Tid og Fortelling. Introduktion til Paul Riceur. Aarhus Universitetsforlag, 1999
- دیوانی حاجی قادری كۆیی. لێكۆڵینەوە و لێكدانەوەی: سەردار حمید میران، كەریم مستەفا شارەزا. پێداچوونەوەی: مسعود محمد. ئەمینداریێتی گشتیی ڕۆشنبیری و لاوانی ناوچەی كوردستان، بغداد، ١٩٨٦

- دیوانی نالی. لێكۆڵینەوە و لێكدانەوەی: مەلا عبدالكریمی مدرس و فاتح عبدالكریم. پیاچوونەوەی: محمدی مەلا كەریم. چاپخانەی كۆڕی زانیاری كورد، بەغدا ١٩٧٦.
- محمدی مەلا كەریم: حاجی قادری كۆیی، شاعیری قۆناغێكی نوێ یە لە ژیانی نەتەوەی كورد، چاپخانەی النجاح، بەغدا ؟١٩٧
- علاءالدین سجادی: مێژووی ئەدەبی كوردی. چ. دووەم، ١٩٧١
- ڕێبوار سیوەیلی: كتێبی نالی. دەزگای چاپ و بڵاوكردنەوەی موكریانی، هەولێر، ٢٠٠١
- الدكتور علی زیعور: الفلسفه فی اوروبا الوسیطة و عصری النهضة والاصلاح. المكتب العالمی، ؟، ٢٠٠١.
- Poul Lubcke: red. Politikens filosofi leksikon. Politikens Forlag, Kopenhaven, 1996. (Tid).
- Birgit H. jensen, Karl E. Schollhammer og Rigmor K. Schmidt: Den Hovedlose- Bataigges kosmologi. Forlaget Anis, Aarhus, 1984

الزمن فى شعر حاجى قادر الكويى

للزمن مكانته فى الشعر العالمى و بضمه الشعر الكلاسيكى الكردي، حيث نجد هناك نوع من الاهتمام بالزمن دون ان يتحول هذا الى مشروع جاد للتفكير به، أى بالزمن.

و حاجى قادر الكويى هو احد الشعراء الكلاسيكيين الكرد الذين أولوا الزمن بعض الأهتمام، و تناوله فى قصائده كأشكالية قائمة. والزمن عنده يتأطر فى "ألآنية" الخاصة بالانسان الذى هويته الانسانية.

يحاول الباحث فى هذه الدراسة، معالجة أبعاد العلاقةٍ المعقدة – الشائكة والقائمة بين الزمن و الهوية. و انطلاقاً من الفكرة القائلة بأن كل سؤال حول الزمن يتعلق بالضرورة بماهية السائل و هويته.

اذن و الحال هذه، تصبح مسألة الهوية و تجسيداتها الزمنية مسألة ذات حيوية بالنسبة لحاجى قادر. يتضح هذا لنا وهو يتناول، تزامنا مع حديثه عن الزمن، قضية الشعر فى ذاته. فالشعر بالنسبة له يتمثل فى اللغة التى يمكن لها أن تجسد وجودية الهوية فى زمنها الخاص بها. هكذا تتبلور علاقة عميقة و جذرية بين الزمن، الهوية و اللغة الشعرية. فحاجى قادر الكويى يأخذ بالشعر كدليل على وجوده "الآني" و يثبت بذالك هويته الانسانية.

Time in *Haji Qadir Koyee*’s poetry

Time plays a significant role in world Poytry and in Kurdish Classical poetry as well. There is a sort of attention focused on tim, but without taking it into real consideration.

Haji Qadir Koyee (1851-1897) is one of the kurdish Poets who paid some attention to the concept of time and dealt with it in their poems as a problem. Tim in his poetry is marked by the instantaneousi a concept which is related to man indicating finally his human identity.

The researcher handles the complet relation between *Tim* and *Identity*. This springs from the idea that any inquiry about tim is in some way related to the essence of man and his identity.

Thus, identity and tim are of real significance to Haji Qadir. This becomes obvious when haji Qadir deals with the questions of time and poetry stimulationeously. Poetry to him is the language that embodies the existance of identity in the present.

Consenquently, a deep and radical relation between Tim, Identiti and the Poetic language is cristalized. To Koyee poetry is an evedence for the existence of its instantaneous and thus proves his own identity.